

Vještački nalaz

ROBERT J. DONIA

Russian and East European Center of the University of Michigan, Ann Arbor,
SAD

Autor se bavi tumačenjem povijesnog razvoja odnosa u Bosni i Hercegovini od srednjovjekovnih migracija do raspada Jugoslavije, s naglaskom na razdoblje promjena 1990. i 1991. Osobito se osvrće na ratna zbivanja i aktivnosti međunarodne zajednice. Kritički pristupa problemu uspostave Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i HVO-a koje smatra izvorima muslimansko-hrvatskog sukoba.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, velikosrpski savez, mirovne inicijative, sporazum Cvetković-Maček, Hrvatska Republika Herceg-Bosna

Uvod

Ovo svjedočenje treba objasniti povijesni kontekst za događaje koji su navedeni u optužnici. Godine 1990. i 1991. uzete su kao razdjelnica, na način da je tekst podijeljen na dio koji opisuje događaje koji su prethodili toj razdjelnici i na dio koji opisuje što se događalo nakon te dvije prijelomne godine.

Izjava je podijeljena na pet dijelova. U prvom dijelu nalaze se osnovni biografski podaci autora. U drugom dijelu dan je kratki prikaz događaja iz 1990. i 1991., kako bi se vidjelo stanje stvari neposredno pred izbijanje većih sukoba u proljeće 1991., odnosno dan je prikaz bivše Jugoslavije neposredno prije njezina raspada. U trećem dijelu obrađuje se široko prihvaćena, ali u osnovi pogrešna teorija da su nedavni ratovi na tom području rezultat "iskonske plemenske mržnje". U četvrtom dijelu dan je povijesni prikaz događaja u razdoblju do 1990. U petom dijelu obrađuju se događaji u razdoblju od 1990. do 1993.

I. Osobni podaci stručnog svjedoka

Radim kao istraživački suradnik na Odjelu za Rusiju i istočnu Europu Sveučilišta Michigan. Nakon završetka srednje škole u mom rodnom gradu

* Iz članka su ispuštene zemljopisne karte na koje se poziva autor. S obzirom da su te karte poznate čitateljstvu, isпустиhmo ih uz dopuštenje autora članka.

Kalamazoo u Michiganu pohađao sam Hope College u Hollandu, Michigan. Tijekom 1965., kao stipendist Fakultetske udruge Great Lakes, boravio sam pola godine u Ljubljani u Sloveniji, gdje sam slušao predavanja, samostalno se usavršavao i upoznao taj kraj. Budući da moja obitelj nema rodbinskih veza na tom području, to je bio moj prvi posjet koji me privukao da nastavim upoznavati to područje i učiti o njemu. Nakon završetka službe u vojsci upisao sam se na Sveučilište Michigan, gdje sam 1976. stekao titulu doktora povijesnih znanosti. Koristeći Fulbright-Haysovu stipendiju, tijekom 1974.-1975. istraživao sam u arhivima i knjižnicama bivše Jugoslavije i drugih europskih država, a posebno u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Moja doktorska disertacija obrađivala je razvoj političkog pokreta Bošnjaka početkom 20. stoljeća, tijekom austro-ugarske uprave u Bosni. Disertacija je 1981. objavljena pod naslovom *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*. Knjigu je objavila izdavačka kuća *Columbia University Press*, u svojoj biblioteci *East European Monographs*.

Nakon što sam doktorirao, proveo sam jednu godinu na poslijedoktorantskim istraživanjima, nakon čega sam se zaposlio kao asistent na studiju povijesti, prvo na Državnom sveučilištu Ohio, Lima Campus (1978.-1980.), a zatim na Sveučilištu Oregon (1980.-1981.). Godine 1981. prihvatio sam ponudu tvrtke za financijske usluge Merrill Lynch, za koju sam radio do kolovoza 1998. Moj posao u ovoj tvrtki nije bio povezan s područjem jugoistočne Europe, ali sam se nastavio zanimati za to područje, prateći tamošnje događaje. Godine 1994. profesor John Fine sa Sveučilišta Michigan i ja napisali smo knjigu *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, u izdanju *Columbia University Press*. Također sam napisao nekoliko radova koji se bave suvremenim i povijesnim problemima tog područja. Trenutno pripremam knjigu o povijesti grada Sarajeva u 20. stoljeću, koju treba objaviti izdavačka kuća *Hurst and Co.* iz Londona, Engleska.

Od 1993. posjećivao sam to područje dva-tri puta godišnje, a posjeti su trajali od jednog do tri tjedna. Tijekom posjeta susretao sam se sa svojim kolegama, istraživao sam i intervjuirao, držao predavanja i prikupljao različite tiskovine. Posljednji put sam posjetio to područje u ožujku 1999. godine.

II. Godine 1990. i 1991. – razdoblje promjena

Godine 1990. i 1991. predstavljaju razdjelnicu za bivšu Jugoslaviju, ključno vrijeme povijesnih promjena. Tijekom te dvije godine raspao se Savez komunističke Jugoslavije, održani su prvi višestranački izbori nakon završetka Drugog svjetskog rata, a nacionalističke vođe su pobijedile u svih šest jugoslavenskih republika. Ovi događaji postavili su uvjete za kasnije osamostaljivanje nekih republika, kao i za izbijanje ratova u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a tijekom 1999. i na Kosovu. Posljednji redovni popis stanovništva, koji se u Jugoslaviji obavljao svakih deset godina, izvršen je 1991. godine. Zajedno s rezultatima izbora iz 1990., rezultati popisa stanovništva daju iznimno vrijedne podatke u vezi s nacionalnim, političkim i društvenim sastavom stanovništva pojedinih jugoslavenskih republika.

Jugoslavenske republike tijekom 1990-ih

U sjeverozapadnom dijelu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije smjestila se Socijalistička Republika Slovenija, čije su stanovništvo gotovo isključivo činili Slovenci. Slovenija nema znatniji udio manjina u svom stanovništvu. Na krajnjem jugoistoku nalazila se Socijalistička Republika Makedonija, koja je nakon Drugog svjetskog rata postala domovina makedonske nacije. Makedonija ima znatnu albansku manjinu, kao i neke druge manjinske skupine.

Srbija se smjestila u sjevernom i središnjem dijelu Jugoslavije. Srbija se na tom području počela stvarati od 1804., kada su se tamošnji trgovci, seljaci i ratnici pobunili protiv turskih vlasti. Međunarodno je priznata 1878. godine, iako je *de facto* već više godina prije toga postojala kao nezavisna država. Godine 1945. dvije autonomne pokrajine, Kosovo-Metohija i Vojvodina, uključene su u upravnom smislu u sastav Srbije. Kosovo (ili na albanskom jeziku Kosova) se nalazi južno od uže Srbije, a njegovo stanovništvo činili su većinski Albanci, oko 90%, dok su ostatak bili Srbi. Vojvodina se nalazi sjeverno od uže Srbije. Većinu njezina stanovništva čine Srbi, uz znatnu mađarsku manjinu. Tijekom 1990. srbijanske vlasti Slobodana Miloševića su ustavnim promjenama ukinuli autonomiju ovih dviju pokrajina.

Jugozapadno od Srbije nalazi se Socijalistička Republika Crna Gora. Riječ je o malom gorskom području naseljenom stanovništvom koje se smatra dijelom srpske nacije. Ipak, zbog posebnog povijesnog razvoja i zavičajnog ponosa, Crnogorci se, ponekad, ipak smatraju različitim od Srba. Poput Srbije, i Crna Gora je stekla međunarodno priznanje 1878. godine, ali se i stoljećima prije toga časno opirala pokušajima drugih država da uspostave vlast nad tim područjem.

Socijalistička Republika Hrvatska, koja se u karakterističnom zaobljenom obliku proteže oko Bosne i Hercegovine, predstavlja raznoliku cjelinu koja obuhvaća bogate poljoprivredne ravnice Slavonije na sjeveru i Dalmaciju, koja obuhvaća područje uz Jadransko more. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, većinsko stanovništvo u Hrvatskoj su Hrvati. Uz njih, u Hrvatskoj je živjela i srpska manjina, njih 581.663, ili 12% cjelokupnog stanovništva Hrvatske.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina nalazila se u središtu bivše Jugoslavije. Južni dio, Hercegovina, dobio je ime po tamošnjem vladaru iz 15. stoljeća, koji se prozvao hercegom. Radi se o južnoslavenskoj inačici njemačke riječi *Herzog*, odnosno vojvoda (njemački korijeni ovog izraza vidljivi su i u činjenici da se na engleskom jeziku Hercegovina često piše kao "Herzegovina", pri čemu se koristi "z" kao u njemačkom jeziku).

Bosna je nazvana po istoimenoj rijeci koja izvire iz podzemnih izvora nešto zapadnije od grada Sarajeva. U geografskom smislu ovaj pojam obuhvaća područje dvije trećine teritorija cijele Republike, ali se sve češće koristi kada se govori o cijeloj Republici, kako bi se izbjegao nezgrapni pojam "Bosna i Hercegovina". Još za vrijeme turske vladavine Bosna i Hercegovina su se

nalazile pod jedinstvenom upravom, a krajem 19. stoljeća ova dva područja su ujedinjena u jedinstvenu upravnu cjelinu u sklopu Austro-Ugarske Monarhije.

Pojam "Bosanac" odnosi se na stanovnike Bosne i Hercegovine. Osim ovog šireg pojma, većina Bosanaca se izjašnjava za pripadnike jedne od ove tri nacionalne skupine – Srbi, Hrvati ili bosanski Muslimani. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, Bosna i Hercegovina imala je ukupno 4,354.911 stanovnika, od čega 17,3% Hrvata, 31,3% Srba i 43,7% Muslimana.

Vidljivo je da su 1990. bosanski Muslimani ili Muslimani Bosne i Hercegovine predstavljali najbrojniju nacionalnu skupinu u BiH. Ovaj pojam nije u cijelosti ispravan, budući da implicira vjersku pripadnost, dok je znatan broj Muslimana u stvarnosti sekulariziran ili je riječ o ateistima. Zapravo, većina bosanskih Muslimana smatra se posebnom nacionalnom skupinom. Na Drugoj skupštini bosanskih Muslimana, održanoj u Sarajevu 28. rujna 1993., velikom većinom glasova je odlučeno da se njihova nacionalna skupina u budućnosti zove "Bošnjaci". Ova promjena je općeprihvaćena od međunarodne zajednice i većine samih bosanskih Muslimana (u ovom tekstu koriste se oba pojma, "Bošnjak" i "bosanski Musliman", ovisno o razdoblju o kojem se govori). Pojmovi "Bošnjak" i "Bosanac" su slični, ali imaju dva potpuno različita značenja. "Bosanac" je svaka osoba koja živi na području Bosne i Hercegovine, dok je "Bošnjak" pripadnik nacionalne skupine koja se prije nazivala bosanskim Muslimanima.

Ostale dvije nacionalne skupine u BiH su Srbi i Hrvati. Srbi su uglavnom pravoslavne vjere, dok su Hrvati uglavnom rimokatolici. Ipak, brojni Srbi i Hrvati nisu religiozni. Bez obzira na to, većina njih se čvrsto identificira s vjerskim naslijeđem svojih nacionalnih skupina. Stanovnici Bosne, koji su po nacionalnosti Srbi ili Hrvati, uobičajno se zovu bosanski Srbi ili bosanski Hrvati. Često se opisuju i samo kao "Srbi" ili "Hrvati", bez pridjeva "bosanski", budući da je nekada očigledno da se radi o stanovnicima BiH.

Treba spomenuti i značajan broj muslimana slavenog podrijetla koji žive u Srbiji i Crnoj Gori, na graničnom području između te dvije republike. Ovo područje, koje je imalo specifičan povijesni razvoj, poznato je kao Novopazarski sandžak, ili samo kao Sandžak. Muslimansko stanovništvo toga područja smatra se, u nacionalnom smislu, Bošnjacima (bosanskim Muslimanima) i njihova novija politička povijest ima sličnosti s brojčano većim bošnjačkim stanovništvom BiH. Neki predstavnici sandžačkih Bošnjaka bezuspješno su 1991. tražili autonomiju od Srbije i Crne Gore.

Popis stanovništva iz 1991. godine

Rezultati popisa stanovništva iz 1991. godine pokazivali su da je srpsko, hrvatsko i muslimansko stanovništvo BiH izmiješano na skoro cijelom području te republike. Po rasporedu stanovništva kakav je bio 1991. Bosnu i Hercegovinu je bilo teško podijeliti po nacionalno homogenim područjima. Samo neki dijelovi BiH imali su izrazitu brojčanu većinu jedne od ovih triju

skupina. Podučja s većinskim srpskim stanovništvom protezala su se u nekim sjevernim dijelovima BiH, kao i u zapadnom dijelu uz granicu s Hrvatskom. Na području sjeverozapadno od Bihaća živjelo je uglavnom muslimansko stanovništvo. Područje zapadno od Mostara bilo je naseljeno gotovo isključivo Hrvatima. Ipak, uglavnom je BiH bila prošarana područjima s mješovitim sastavom stanovništva. Izvan gradova bilo je dosta nacionalno homogenih sela, ali u njihovoj blizini se često moglo naići na sela naseljena nekom drugom nacionalnom skupinom. Postojao je i znatan broj nacionalno miješanih sela, posebno u središnjoj Bosni i u području Lašvanske doline.

Prema podacima iz popisa stanovništva 1991. godine, gradovi su, u smislu nacionalne pripadnosti, bili izrazito heterogene sredine. Nekoliko gradova imalo je muslimansku većinu, ali uglavnom se radilo o mješovitom stanovništvu. Do 1991. brakovi pripadnika različitih nacionalnih skupina postali su česta pojava u gradovima. Neki stanovnici gradova rođeni u mješovitim brakovima izjašnjavali su se u popisu stanovništva 1991. kao "Jugoslaveni", kako se ne bi morali izjasniti kao pripadnici određene nacije. Prema tom popisu stanovništva, 7,7% stanovnika BiH izjasnilo se "Jugoslavenima i ostalima".

Južno područje Hercegovine ima poseban nacionalni sastav. Na zapadu žive gotovo isključivo Hrvati. Bosanski Muslimani su zastupljeni u gradovima u središnjem dijelu Hercegovine. U istočnoj Hercegovini Muslimani su znatno zastupljeni, ali njihov broj opada u korist srpskog stanovništva, koje potpuno prevladava prema granici s gorskim područjem Crne Gore.

Izbori održani 1990. godine

Višestranački izbori u BiH održani su u studenome 1990. Kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, i ovdje su pobijedili nacionalistički političari. Zato su većinu mjesta u republičkoj skupštini osvojile glavne stranke svake od triju nacionalnih skupina. Vodeća bošnjačka stranka, Stranka demokratske akcije (SDA) dobila je 86 od ukupno 240 poslaničkih mjesta. Vodeća srpska stranka, Srpska demokratska stranka (SDS) dobila je 72 poslanička mjesta. Vodeća hrvatska stranka, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) dobila je 44 zastupnička mjesta. Preostalih 38 zastupničkih mjesta osvojilo je osam različitih političkih stranaka.

Izbori održani 1990. doveli su ili zadržali na vlasti i druge političare koji su i nakon toga ostali vođe svojih zemalja. U Republici Srbiji, na izborima održanim 1990. pobijedio je dotadašnji srbijanski predsjednik i bivši komunist Slobodan Milošević. U Republici Hrvatskoj je pobijedio Franjo Tuđman, predsjednik nacionalističkog HDZ-a, bivši partizan i komunist, po zanimanju povjesničar.

Izbori održani 1990. predstavljali su poraz reformista, reformiranih komunisti i socijalista, koji su uspjeli osvojiti vlast samo u nekim područjima, među ostalim i u gradu Tuzli u sjeveroistočnom dijelu BiH.

Izbori održani 1990. predstavljaju ključno razdoblje povijesti BiH. Događaji koji su prethodili izborima su značajni u smislu da su utjecali na zahtjeve i ponašanje političkih vođa koji su 1990. došli na vlast.

III. Mit o "iskonskoj plemenskoj mržnji"

Najjednostavnije i najlakše objašnjenje bosanske povijesti je ujedno i najnovije. U skladu s njim, bosanska povijest je obilježena iskonskom plemenskom mržnjom. Sukladno tome, sve južne Slavene pokreće praiskonska međusobna mržnja. Svi su oni skloni nasilju, a neprijateljstvo prema susjedu je duboko ukorijenjeno u njihovu psihu i svjetonazor. Zato je i nasilje koje je obilježilo to područje tijekom Drugog svjetskog rata i ratova koji su trajali od 1991. do 1995. samo neizbježno ponavljanje etnički motiviranog nasilja koje izvire iz primitivne i mržnjom ispunjene duše južnih Slavena.

Pojedini zapadni diplomati i novinari su koristili ovo objašnjenje početkom 1990-ih. Ovakvo objašnjenje je odgovaralo onim diplomatima koji su željeli izbjeći bilo kakvo uplitanje u ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Novinari su mogli stvoriti predodžbu da su osobe o kojima izvještavaju egzotične, primitivne, živopisne, nepredvidive i istinski različite od prosječnog i civiliziranog zapadnjaka koji čita novine ili gleda televiziju. Ovo je ojačalo vezu između onih koji su kao povijesno objašnjenje sukoba zagovarali teoriju o "iskonskoj plemenskoj mržnji" i onih političkih krugova u Europi, Sjedinjenim Američkim Državama i međunarodnoj zajednici općenito koji su željeli izbjeći miješanje u bosansko-hercegovački sukob i svaki oblik znatnijeg međunarodnog uključivanja, a posebno vojne intervencije na tom području.

Smatram da je ova teorija iznimno slabo povijesno utemeljena. Nema sumnje da je u prošlosti toga područja bilo puno primjera nasilja. Ipak, sve do 20. stoljeća, samo manji dio tih sukoba može se označiti kao međunacionalni. Povjesničari se općenito slažu da su južni Slaveni najkasnije do kraja srednjeg vijeka izgubili plemenske karakteristike. Zato je, kada se govori o razdoblju nakon 14. stoljeća, neprikladno govoriti o "plemenima". Konačno, treba naglasiti da su međuetnički i međunacionalni sukobi često bili poticani ili korišteni od vanjskih čimbenika.

IV. Povijest slavenskih migracija do početka 20. stoljeća

Migracije

Narodi koji su danas poznati pod imenom južni Slaveni preselili su se u jugoistočnu Europu u 6. i 7. stoljeću. Područje, koje su otprilike naseljavali prije selidbe, obuhvaćalo je današnje područje sjeverozapadne Ukrajine, jugozapadne Bjelorusije i istočne Poljske. Stručnjaci iskazuju znatne razlike kada se govori o području kojeg su južni Slaveni naseljavali prije selidbe. Ipak, postoji općenita suglasnost da su južni Slaveni kretali u selidbu organizirani u plemenima. Za razliku od Huna, Vizigota, Avara, a kasnije i Mongola, južnoslavenska plemena nisu bili nomadi. Nakon dolaska na Balkanski poluo-

tok, došlo je do njihova stalnog naseljavanja na tom području. Sve do danas južni Slaveni predstavljaju većinsko stanovništvo na tom području.

Nakon dolaska u jugoistočnu Europu, južni Slaveni su se naselili između dvaju glavnih središta kršćanstva – Rima i Konstantinopola. Ova dva suprotstavljena središta spadala su pod jedinstvenu crkvenu organizaciju, sve do velikog crkvenog raskola do kojeg je došlo 1054. godine, no i prije toga utjecaji ova dva središta na južne Slavene bila su različita. Pokršćavanje južnih Slavena izvršeno je od katoličkih misionara koji su dolazili sa zapada i pravoslavnih misionara koji su djelovali iz smjera istoka. Misionari Ćiril i Metod, koji su došli iz Konstantinopola, djelovali su među južnim Slavenima od 863. do 864. i zaslužni su za stvaranje glagoljičnog pisma za slavenske jezike. Od srednjeg vijeka na cijelom tom području djelovali su, po papinskim uputama, katolički misionari i crkveni redovi. Zbog svega ovoga, u jugoistočnoj Europi ne može se povući jasna crta razdvajanja zapadnog i istočnog kršćanstva. Točnije bi bilo reći da su se ova dva oblika kršćanstva preklapala, miješala i natjecala tijekom stoljeća i sve do današnjih dana. Ipak, u glavnim crtama se može ustvrditi da je pravoslavlje prevladavalo na istočnim, a katoličanstvo na zapadnim dijelovima južnoslavenskih područja.

Srednjovjekovna kraljevstva

Počevši od 9. stoljeća, počela su se pojavljivati kraljevstva koja su imala slavenske vladare. Iako je bilo više ovakvih država, spomenut ću samo tri koja su imala znatniji utjecaj na područje Bosne i Hercegovine, a to su srpska, hrvatska i bosanska srednjovjekovna država. Ove države nastale su u izazovnom razdoblju međunarodnih odnosa. Nekoliko suprotstavljenih carevina i kraljevina pokušavale su ostvariti svoju prevlast na tom području, kao Bizantinsko carstvo s glavnim gradom u Konstantinopolu, Franačka država u zapadnoj Europi, a kasnije i Mletačka republika duž Jadranskog mora i mađarsko kraljevstvo na sjeveru (Mađari su se 996. godine naselili na to područje, na kojem žive i danas). Zbog ovog razloga države u jugoistočnoj Europi često su bile u čvršćim ili slabijim vazalnim odnosima prema spomenutim većim državama.

Nažalost, znamo malo o ovim srednjovjekovnim slavenskim kraljevstvima. Najviše podataka dolazi iz izvora nastalih izvan tog područja, kao što su izvješća pisana za vladare susjednih zemalja, izvješća misionara, kraljevske povelje, kao i određena količina arheoloških i lingvističkih izvora. Općenito, kneževi i kraljevi slavenskih država prvobitno su bili vođe plemena ili plemenskih saveza, koji su kroz ratove, lukavstva ili ženidbom izborili određene povlastice za područja pod svojom vlašću. Snaga takvih vladara je rasla, budući da su organizirali svoju vojnu pratnju, skupljali poreze, osvajali nova područja, kovali novac i dobivali vladarske titule kao što su ban, vojvoda, kralj i car. Neki od vladara su nakon smrti čak proglašeni i za svece. Srpski vladari su stekli poseban ugled i potporu podizanjem crkvenih i samostanskih zadužbina. Ovakve države su ovisile o uspjehu pojedinog vladara ili niza takvih vladara. Sami vladari su ovisili o vlastitoj sposobnosti nadziranja svojih

vazala, ubiranja poreza i sposobnosti obrane svoje države. Često su nad svojim podanicima i teritorijem imali vrlo slab nadzor.

Nedostatak čvrstih povijesnih činjenica o tim državama otvorio je mogućnost da se tijekom 19. i 20. stoljeća u suprotstavljenim nacionalističkim krugovima pojave pokušaji svojevrsne obnove tih navodno veličanstvenih srednjovjekovih država. Širitelji nacionalnih ideologija često su srednjovjekovnim kraljevstva davali snagu i ugled koja ona zapravo nisu imala, a to su činili s priličnom količinom samouvjerenosti, iako za svoje tvrdnje nisu imali povijesnih dokaza. Ipak, hrvatska, srpska i bosanska srednjovjekovna kraljevstva su, svako za sebe, imali znatan utjecaj na većem dijelu tog područja, pa su se tako pojavila područja koja su svojatali predstavnici različitih nacionalističkih krugova.

Hrvatsko kraljevstvo nastalo je iz saveza južnoslavenskih plemenskih vođa, koji su bili franački vazali. Nakon što je 814. umro Karlo Veliki, ove plemenske vođe su se počele osamostaljivati. Vladislav, koji je počeo vladati 821. godine, bio je prvi od tih vođa koji se prozvao knezom Hrvata i Dalmatinaca. Kraljevstvo je obuhvaćalo područje središnje i sjeverne dalmatinske obale i imalo najčvršći nadzor nad tim područjem. Hrvatsko kraljevstvo je doživjelo vrhunac za vladavine kralja Tomislava, koji je vladao od otprilike 910. do oko 920. ili 925. godine. Dozvolom pape krunjen je za hrvatskog kralja. Povijesni zemljovid pokazuju područja koja je najvjerojatnije uspio osvojiti, a koja obuhvaćaju i današnju Bosnu. Kralj Tomislav u hrvatskoj nacionalnoj povijesti predstavlja značajnu povijesnu figuru.

Kasniji hrvatski vladari su gubili i ponovno osvajali veći dio područja kojima je vladao Tomislav. Kralj je imenovao banove da upravljaju pojedinim dijelovima kraljevstva, npr. Panonijom, Dalmacijom i Bosnom. Krajem 11. stoljeća hrvatsko kraljevstvo je nakon smrti vladara zapalo u krizu, pa su se tijekom desetak godina vodile borbe za vlast. Godine 1102. skupina hrvatskih plemića sastala se s ugarskim kraljem Kolomanom, zatraživši od njega da Hrvatsku uključi u sastav ugarskog kraljevstva. Ovaj ugovor je sadržan u dokumentu koji se zove *Pacta Conventa*. Većina hrvatskih povjesničara pokušava prikazati ovaj događaj kao dobrovoljno prihvaćanje stranog vladara, dok ga mađarski povjesničari pokušavaju prikazati kao ugarsko osvajanje Hrvatske. No, *Pacta Conventa* je puno značajnija po tome što je za dugi niz stoljeća zadržala svoju važnost. Od 1102. do kraja Prvog svjetskog rata 1918., kralj Ugarske je istovremeno bio i hrvatski kralj. Ovo je u dugom razdoblju od osam stoljeća predstavljalo pravni argument za opstojanje hrvatske posebnosti, iako je tijekom većeg dijela tog razdoblja Hrvatska bila u većoj ili manjoj razini podvrgnuta ugarskoj dominaciji.

Srednjovjekovno srpsko carstvo počelo se razvijati na jugoistočnom dijelu područja naseljenog južnim Slavenima. Godine 1036. Stefan Vojislav počeo je okupljati srpska plemena na malom području u blizini jadranskog mora. Godine 1077. na vlast je došao Konstantin Bodin, koji je bio katolik. Stefan Nemanja je tijekom svoje vladavine od 1168. do 1196. ujedinio pod svojom vlašću područja Zete, Raške i Huma, čime je pod srpsku vlast uključio i

današnje područje istočne Hercegovine. I Stefan Nemanja i njegovi podanici su se počeli okretati pravoslavlju. Sin i nasljednik Stefana Nemanje, Stefan II., okrunjen je od papinog poslanika 1217., a od predstavnika pravoslavne crkve, odnosno Bizanta, 1222. Tako je srednjovjekovno srpsko kraljevstvo poprimilo izraziti utjecaj pravoslavlja i kulturne utjecaje Konstantinopola.

Tijekom 14. stoljeća srpsko kraljevstvo se počelo sukobljavati s Osmanskim carstvom, islamskom državom koja se s istoka širila prema balkanskom poluotoku. Srpsko kraljevstvo, zajedno s drugim europskim saveznicima, borilo se protiv Turaka 1371. u bitki na rijeci Marici i 1389. na Kosovom polju. Srpski povjesničari i publicisti su često prikazivali bitku na Kosovu kao tragičan srpski poraz koji je označio kraj srednjovjekovne Srbije, ali brojni stručnjaci smatraju da se radilo o važnoj, ali u završnom ishodu neodlučnoj bitki. Srpska država postojala je i nekoliko desetljeća nakon bitke, ali su se, nakon kratkotrajnog povlačenja i sređivanja vlastitih redova, turska osvajanja nastavila. Nakon što je konačno zauzeta od Turaka, srpska država je prestala postojati. Na vrhuncu moći, srpsko kraljevstvo obuhvaćalo je znatna područja današnje Grčke, Albanije, Hrvatske i Bosne, točnije rečeno područje koje se danas naziva Hercegovinom.

Povijesni zemljovid prikazuju širenje srednjovjekovne bosanske države, koja se počela afirmirati od 1180. kada je bila pod vlašću bana Kulina, iako je tijekom većeg dijela srednjeg vijeka bila u vazalnom odnosu prema Ugarskoj, barem u načelnom smislu. Bosna je prvobitno obuhvaćala malo područje današnjeg Sarajeva koje je na zapadu obuhvaćalo Lašvansku dolinu i Prozor u današnjoj središnjoj Bosni. Kotromanići, nasljednici bana Kulina, širili su područja pod svojom vlašću, preuzevši vlast nad južnim područjima koja su do tada bila pod vlašću Nemanjića. Bosanski kralj Tvrtko je okrunjen 1377. kao kralj Bosne i Srbije, a 1390. pod svoju vlast je obuhvatio obalno područje Dalmacije i Hrvatsku. Tvrtko je umro 1391., a kraj njegove vlasti ujedno predstavlja i vrhunac bosanske države, nakon čega je ona sve više izložena pritisku Ugarske i Osmanskog carstva. Na vrhuncu svoje moći, bosanska država je u svom sastavu imala velika područja današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore.

Srednjovjekovna bosanska država je imala poseban vjerski razvoj, iako treba znati da se o posebnosti te vjere vrlo malo zna. Kako bi svoje osvajanje Bosne prikazala kao križarski pohod, Ugarska je optužila bosanske crkvene dužnosnike da potpomažu dualističku herezu pod imenom bogumili. Nakon toga, bosansko svećenstvo se odvojilo od Katoličke crkve i osnovalo vlastitu crkvenu organizaciju poznatu kao Crkva bosanska. Izvan Bosne razvilo se uvjerenje da Crkva bosanska pruža utočište bogumilskim hereticima. Posljednja istraživanja su pokazala da nije vjerovatno da su bogumili imali znatnijeg utjecaja u srednjovjekovnoj Bosni. Franjevci dolaze u Bosnu 1342. pod pokroviteljstvom bana i nakon toga srednjovjekovna Bosna je sve više pod utjecajem Rimokatoličke crkve. Ipak, u razdoblju koje je trajalo otprilike jedno stoljeće, od 1252. do 1342., srednjovjekovna bosanska crkva, bez obzira na sadržaj svoje doktrine i prakse, širila se i razvijala u većem dijelu bosanske države.

Sva srednjovjekovna kraljevstva jugoistočne Europe su konačno pala pod vlast jačih susjednih država. Hrvatska je došla pod vlast ugarske krune, Srbija i Bosna su pale pod vlast Osmanskog carstva, koje je kasnije zauzelo i znatan dio Ugarske i Hrvatske. Od 15. pa do početka 19. stoljeća najveći dio južnih Slavena bio je pod vlašću Osmanske i Habsburške monarhije, dok su neka područja došla i pod vlast Mletačke republike.

Srednjovjekovno razdoblje obilježeno je natjecanjima pravoslavlja i katolicizma i osvajanjima i gubljenjima područja ovisno o jačanju ili slabljenju hrvatske, srpske i bosanske države. U različitim razdobljima, koja su trajala od 10. do 15. stoljeća, znatni dijelovi teritorija prelazili su iz sastava jedne od ovih država u sastav druge ili treće. Zbog ovog razloga brojni će hrvatski i srpski nacionalisti tijekom 19. i 20. stoljeća granice svojih nacionalnih država vidjeti u najširim granicama nekadašnjih istoimenih srednjovjekovnih država. Neki su svoje aspiracije pokušavali argumentirati historijskim pravom, budući da su neka područja nekada davno bila pod vlašću nekog vladara. Drugi su smatrali da se pripadnost nekog područja određenoj naciji određuje u skladu s vjerskim i kulturnim utjecajima koje su u određenim razdobljima srednjovjekovlja na tim područjima prevladavali, iako je takve utjecaje puno teže definirati. Tako su tijekom 19. i 20. stoljeća srednjovjekovne države, odnosno njihovi teritoriji, postale predmet suprotstavljenih svojatanja, koja su u znatnom broju slučajeva bila moguća upravo zato jer se iz povijesnih izvora o srednjovjekovnom razdoblju toga područja znalo vrlo malo. Zato su se suprotstavljene strane često sukobljavale svojatajući ista područja, a istovremeno su preuveličavali važnost i utjecaj srednjovjekovnih država koje su smatrali prethodnicama novih nacionalnih država. Ne treba ni spominjati da su ovi suprotstavljeni nacionalistički zahtjevi bili međusobno u potpunosti isključivi.

Razdoblje vladavine osmanskog i habsburškog carstva

Turci su izvršili prve prodore na području balkanskog poluotoka tijekom 14. stoljeća, da bi konačno zauzeli veći dio tog područja. Štoviše, dva puta su izvršili neuspješnu opsadu Beča, prvi put 1526. i drugi put 1683. godine. Osmansko carstvo nije prisiljavalo stanovništvo na osvojenim područjima da u znatnijem broju prijeđe na islamsku vjeru. Zato je južnoslavensko stanovništvo zadržalo kršćansku vjeru u većem dijelu jugoistočne Europe koji su zauzeli Turci. No, u Bosni je znatan dio stanovništva prešao na islam nakon što su Turci zauzeli tu zemlju 1463. godine. Ovaj proces je trajao do otprilike 1600. godine, a karakterizira ga relativna fluidnost u vjerskoj pripadnosti. Na osnovi postojećih dokaza nije moguće točno odrediti je li postojao kontinuitet između neke društvene ili vjerske skupine koja je postojala prije dolaska Turaka i koja je zatim u potpunosti prešla na islamsku vjeru. Različita izvješća pokazuju da su različite društvene skupine prešle na islamsku vjeru i da to nije dovelo do većih društvenih previranja. Tako je Bosna postala društvo s tri glavne vjerske skupine, islamom, pravoslavljem i katoličanstvom. Nakon što su 1492. Židovi protjerani iz Španjolske, neki Židovi Sefardi su se preselili

u Bosnu, čime je stvorena i četvrta iako relativno malobrojna vjerska skupina na tom području.

U Osmanskom carstvu postojao je miletski sustav. Nije bila riječ o teritorijalno-upravnim cjelinama, nego o zajednicama koje su obuhvaćale sve pripadnike neke vjerske skupine koji su živjeli na području Carstva. Pravoslavni kršćani su uživali ograničenu samoupravu, na čijem čelu se nalazio carigradski patrijarh, koji je djelovao pod čvrstim nadzorom turskog sultana. Židovi i Armenci su imali svoje posebne milete. Budući da su katolici ostali vjerni papi, vladajući sloj Osmanskog carstva nije u njih imao povjerenja, pa zbog toga razloga nisu imali autonomiju koju su uživale druge vjerske skupine. Katolicima su bila nametnuta brojna ograničenja koja su bila nametnuta svim nemuslimanima, a istovremeno nisu uživali zaštitu koju je miletski sustav davao drugim vjerskim skupinama. Na područjima pod osmanskom vlašću naglo je ograničeno djelovanje franjevacu, a na istim su područjima izgrađene tek malobrojne nove katoličke crkve.

Osim raširenih promjena u vjerskoj pripadnosti u Bosni, osmanska vlast promijenila je demografske značajke tog područja u još dva bitna čimbenika. Na prvom mjestu, došlo je do migracija koje su bile uzrokovane političkim razlozima. Budući da je Habsburška monarhija željela zaštititi svoje granice od daljnjih osmanskih prodora i osvajanja, ona je osnovala pogranična područja u kojima se razvila posebna skupina ratnika. Osobama koje se nasele na ta područja kao vojnici, a radilo se prije svega o pripadnicima srpske pravoslavne crkve, dano je pravo na vjersku i imovinsku slobodu. Turske vlasti provodile su sličnu politiku, raspoređujući muslimane i srpske pravoslavce na pograničnim područjima, stavljajući ih najčešće pod zapovjedništvo muslimana. Tako se u širokom području Hrvatske razvila Vojna krajina, koja je bila dobrim dijelom naseljena srpskim pravoslavicima. Potomci ovih graničara i drugih Srba, koji će se naseliti na ta područja, pobunit će se protiv hrvatskih vlasti 1990. i 1991. godine. Razvoj turske inačice Vojne krajine uzrokovat će, jednim dijelom, stvaranje većih zajednica srpskog stanovništva u sjevernom i zapadnom dijelu Bosne.

Treba istaknuti da su promjene stanovništva bile dobrim dijelom ovisne i o gospodarskim i društvenim promjenama, prije svega blagostanju i gospodarskom razvoju koje je na tim područjima vladalo tijekom prvih 150-ak godina osmanske vladavine. U tom razdoblju razvijaju se gradovi na trgovačkim putevima, među njima i Sarajevo, koji je poput brojnih bosanskih gradova u 16. stoljeću imao stanovništvo koje se uglavnom sastojalo od muslimana slavenskog podrijetla. Sarajevo se razvilo budući da je bilo upravno, ali i trgovačko središte. Kasnije tijekom osmanske vladavine, brojni kršćani postali su kmetovi, odnosno seljaci koji su muslimanskim zemljoposjednicima plaćali davanja, ali su imali nasljedno pravo na zemlju koju su obrađivali. Ovakav odnos je postupno vodio do nesuglasica između seljaka kršćana i muslimanskih zemljoposjednika, što će tijekom 19. i 20. stoljeća dovesti do seljačkih pobuna.

Iz struktura i opisa upravnih jedinica Osmanskog carstva vidi se da se Bosna već tada oblikovala u granicama po kojima je prepoznatljiva i danas, odnosno kao veliko područje trokutastog oblika bez pristupa moru. Tijekom postojanja Osmanskog carstva ova posebnost Bosne se održala. Za razliku od srednjovjekovne bosanske države, Bosna pod turskom vlašću imala je dvije bitno drukčije karakteristike. Kao prvo, izgubila je područja uz obalu Jadranskog mora i postala je područje bez pristupa moru. Kao drugo, Bosni su pridodana sjeverozapadna područja nakon što su ih osvojili Turci. Nakon što su izvršene ove promjene, bosanski teritorij i granice se gotovo uopće nisu mijenjale sve do 1929. Iako je Bosna 1463. osvojena od Turaka, čime je izgubila svoju nezavisnost, nastavila je tijekom četiriju stoljeća postojati kao posebna upravna jedinica ili skupina takvih jedinica. Može se reći da su bosanske granice bile stabilnije i postojanije nego granice susjedne Hrvatske i Srbije.

Postupno slabljenje Osmanskog carstva dovelo je do krize koja je izbila 1875. pobunom srpskog stanovništva u Bosni. Ubrzo se nekoliko velikih sila uplelo u taj sukob. Velike europske sile su 1878. organizirale Berlinski kongres, kako bi se uspostavile nove granice u jugoistočnoj Europi. U sklopu promjena dogovorenih u Berlinu, Austro-Ugarska je dobila ovlasti da "okupira i upravlja" Bosnom. Tek trideset godina kasnije, 1908., Austro-Ugarska će izvršiti i formalnu aneksiju Bosne, iako je već od 1878. nad tim područjem imala punu vojnu i upravnu kontrolu. Povijesni zemljovidi pokazuju političke granice u jugoistočnoj Europi nakon Berlinskog kongresa. Na njima se vidi Bosna i njoj susjedne države. Na sjeveru su Hrvatska i Slavonija, koje su pripadale ugarskom dijelu, a na jugu Dalmacija, koja je *de facto* bila dio austrijskog dijela Dvojne Monarhije. Vide se i novopriznate nezavisne države Srbija i Crna Gora na istoku, koje razdvaja područje novopazarskog Sandžaka.

Austro-ugarska uprava u Bosni je trajala od 1878. do 1914. To je doba u kojem započinje modernizacija, razvoj centraliziranog upravnog sustava i prvih ozbiljnih pomaka u razvoju prijevoza i prometnica, kao i znatne industrijalizacije. Usprkos ozbiljnim namjerama da se izvrši modernizacija Bosne, austro-ugarske vlasti su zadržale stare imovinske i društvene odnose na selu, pa su kmetovi, uglavnom kršćani, i dalje morali plaćati davanja zemljoposjednicima, koji su uglavnom bili muslimani. Time je izbjegnuto rješavanje jedog od glavnih uzroka nezadovoljstva kršćanskog seljaštva. Ovakvo rješenje je odgovaralo muslimanskoj zemljovlasničkoj eliti. Istovremeno je za vrijeme austro-ugarske uprave došlo do porasta u broju katoličkog stanovništva. Dvojna Monarhija je u Bosnu poslala brojne katolike, koji su zaposleni u upravnim službama, a dobar dio njih došao je iz Hrvatske. Već 1881. u Bosni je uspostavljena organizacija Katoličke crkve, koja je uskoro dobila znatan politički utjecaj.

U tom razdoblju također se javljaju prve moderne i brojnije političke stranke, koje su se razvile na temelju nacionalno integracijskih procesa koji su trajali tijekom prethodnih pola stoljeća. Nacionalizmi su u Bosnu ušli izvana, ali su na njezinom području naišli na pogodne uvjete, pa su tijekom druge polovice 19. stoljeća katolička i srpska pravoslavna zajednica već oblikovale

svoje posebne nacionalne identitete. U tom procesu, koji se često naziva "nacionalnim preporodom", Srbi i Hrvati su razvili svijest o svojoj nacionalnoj povijesti, tražeći veću autonomiju ili nezavisnost za svoje nacionalne države. Ovi procesi su znatno unapredovali u Hrvatskoj i Srbiji, puno prije nego što su naišli na odjek u Bosni, bez obzira na činjenicu da su školovane osobe i svećenstvo u Bosni ulagali znatne napore u širenje takvih procesa.

U Bosni, ovaj proces se može pratiti kroz više faza. U prvoj su oblikovane vjerske zajednice koje su razvile posebne kulturne običaje, da bi se konačno oblikovale u posebne etničke i nacionalne skupine. Kao što je prije spomenuto, tijekom prvog razdoblja turske vladavine bilo je relativno lako promijeniti vjersku pripadnost, ali su nakon toga pripadnici svake vjerske skupine razvili posebne kulturne običaje i oblike ponašanja, od kojih neki i nisu imali izravne veze s vjerskim običajima. Katolici, pravoslavci i muslimani se razlikuju po praznicima koje slave, načinu prehrane, odijevanju (posebno po onome što nose na glavi), usmenoj predaji, pjesmama i izgledu nastamba u kojima žive. Ove kulturne specifičnosti i običaji su konačno postali simboli vjerskih zajednica, a kasnije i nacionalne pripadnosti. Nacionalna pripadnost često je bila povezana s mjesnim, pokrajinskim, vjerskim i društvenim identitetom, što se održalo čak i tijekom 20. stoljeća.

Ključnu ulogu u ovakvom razvoju imale su vjerske ustanove – Srpska pravoslavna crkva, franjevci, muslimanske vjerske vođe, učitelji i suci i s njima povezane obrazovne ustanove. Do sredine 19. stoljeća, pripadnost vjerskoj i kulturnoj zajednici počela je označavati i pripadnost nekoj od nacionalnih skupina u političkom smislu. Pripadnici Srpske pravoslavne crkve počeli su se, u političkom smislu, smatrati Srbima, katolici su se počeli smatrati Hrvatima, dok su se i Muslimani također počeli politički organizirati. Početkom 20. stoljeća i bosanski Srbi i bosanski Muslimani počeli su organizirati pokrete za kulturnu autonomiju, koji su nakon dugotrajnih pregovora s austro-ugarskim vlastima ostvarili uspjeh. Ovi pokreti postali su osnovica za osnivanje nacionalnih političkih stranaka. Pod vodstvom katoličkih svećenika i bosanski katolici su započeli s političkim organiziranjem, te su početkom 20. stoljeća osnovane i njihove političke stranke.

Nakon što je Austro-Ugarska 1908. izvršila i formalnu aneksiju Bosne, objavljen je zemaljski ustav i održani su izbori za sabor. Pravo glasa na izborima bilo je izrazito ograničeno i organizirano na principu kurija, koji je tada postojao u Austro-Ugarskoj. Po sustavu kurija glasači su bili raspoređeni na posebne vjerske i društvene skupine po kojima su glasovali. Ipak, rezultati glasanja doveli su do podjele zastupničkih mjesta u zemaljskom saboru po nacionalnoj pripadnosti, slično kao i rezultati glasanja održanog osamdesetak godina kasnije, na izborima 1990. Srpska narodna organizacija dobila je većinu srpskih glasova, a Muslimanska narodna organizacija većinu muslimanskih glasova. Glasovi hrvatskih birača bili su podijeljeni između sekuларne Hrvatske narodne zajednice i klerikalne Hrvatske katoličke udruge.

U sklopu ovakvih političkih odnosa, bosanski Muslimani su se razvili u posebnu skupinu. Protivili su se provođenju agrarne reforme, budući da bi

njome muslimanski zemljoposjednici izgubili novačnu dobit seljačkih davanja, također su težili održati i ojačati svoju vjersku i kulturnu autonomiju, dok su u pogledu društvenih odnosa vodili konzervativnu politiku. Za razliku od Srba i Hrvata, bosanski muslimani i dalje su isticali da su oni vjerska a ne nacionalna zajednica. Postalo je uobičajno da se obrazovani i politički aktivni muslimani “izjašnjavaju” kao Srbi ili Hrvati. Takvo muslimansko “izjašnjavanje” predstavljalo je jedinstveni oblik političkog identiteta. Ovakav oblik “izjašnjavanja” pojavljivao se prije svega među obrazovanim i politički aktivnim muslimanima, ali je u stvarosti bio površan i nepostojan. Neki muslimani su tijekom svoje političke karijere “mijenjali” svoju specifičnu nacionalnu pripadnost, dok su je drugi zadržali cijeli život. No, izjašnjavanje muslimana za Srbe ili Hrvate imalo je malo stvarnog utjecaja u političkom životu, budući da su rijetki muslimani, koji su se izjašnjavali bilo Srbima bilo Hrvatima, napustili muslimanske političke stranke ili kulturna društva kako bi se pridružili srpskim ili hrvatskim strankama.

Bilo je uobičajno da muslimanske političke organizacije imaju članove koji su se izjasnili kao Srbi ili Hrvati. Muslimanski predstavnici izabrani u Privremeno narodno predstavništvo, koje je sazvano 1920. da bi donijelo ustav Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, bili su članovi Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO). Od ukupno 24 člana JMO-a, njih 13 se izjasnilo kao Hrvati, 5 kao Srbi, 4 su bili “neopredijeljeni”, dok se jedan izjasnio kao “Jugoslaven”, a jedan kao “Bošnjak”. No, ovakvo nacionalno opredjeljivanje nije znatnije utjecalo na njihovo političko djelovanje, i predstavnici JMO-a su vodili politiku i glasovali u prvom redu kao pripadnici jedne muslimanske političke stranke.

Nacionalno izjašnjavanje muslimana imalo je puno veći utjecaj na Srbe i Hrvate. Pojedini Srbi i Hrvati postali su uvjereni da će se muslimani konačno opredijeliti ili kao Srbi ili kao Hrvati. Vjerovali su da se u svakom muslimanu skriva ili Srbin ili Hrvat, čiji su preci prešli na islamsku vjeru. Pojedini nacionalisti su smatrali da je Bosna zapravo područje s većinskim srpskim stanovništvom, smatrajući sve muslimane Srbima, dok su drugi smatrali da se radi o hrvatskom području, smatrajući sve muslimane Hrvatima. Ovakav zaključak je moguć samo ako se smatra da Bošnjaci nisu ono što tvrde da jesu. Jedan od takvih nacionalista bio je i dr. Franjo Tuđman, povjesničar koji je 1990. postao hrvatski predsjednik i koji je bio uvjeren da su bosanski muslimani zapravo Hrvati.

Sve dok za vrijeme socijalističke Jugoslavije nisu izvršeni popisi stanovništva, nije bilo jasno da su ovakve hrvatske i srpske nacionalne aspiracije utemeljene većim dijelom na željama, a ne na čvrstim dokazima. Rezultati popisa stanovništva su pokazali da se većina bosanskih muslimana ne smatra ni Hrvatima ni Srbima, nego pripadnicima posebne nacionalne skupine bosanskih Muslimana. Bilo je očito da je identitet bosanskih muslimana postojan i čvrsto utemeljen. Za razliku od toga, deklariranje pojedinih pripadnika muslimanske elite za Srbe ili Hrvate, pokazale su se površnim

i prolaznima. I Muslimani koji su se izjasnili kao Srbi ili Hrvati, i dalje su u osnovi ostajali bosanski Muslimani.

Austrijski prestonasljednik, nadvojvoda Franjo Ferdinand, ubijen je u atentatu koji su u Sarajevu 28. lipnja 1914. izveli mladi srpski nacionalisti, pripadnici amorfne organizacije "Mlada Bosna". Ovo nije bio "uzrok" izbijanja Prvog svjetskog rata, kako se to općenito smatra. Ipak, atentat je bio povod za pokretanje složenog tijeka događaja, koji će u otprilike mjesec i pol dana dovesti do njemačkog napada na Francusku, koji je izvršen preko područja Belgije, kao i do austro-ugarskog napada na Kraljevinu Srbiju. Iako se kratkotrajno uspjela približiti Sarajevu, srbijanska vojska je ubrzo otjerana iz Bosne, pa tijekom Prvog svjetskog rata na njezinu području nisu vođene veće borbe. Ipak, brojni Bosanci su sudjelovali u ratu, boreći se ili u austro-ugarskoj vojsci ili kao dobrovoljci na strani Srbije. Sama Srbija bila je poprište brojnih bitaka. Tijekom Prvog svjetskog rata srbijanska vojska se hrabro borila. Iako je imala znatne gubitke, ipak je rat završila na strani pobjedničkih sila Antante, koje su porazile Središnje sile.

Krajem rata Austro-Ugarska Monarhija se raspala, i Srbija se našla u najboljem položaju da stvori južnoslavensku državu. To je trebala biti nezavisna država, s vojskom koja je bila na pobjedničkoj strani tijekom Prvog svjetskog rata i s vladajućom dinastijom koja je imala dobru mogućnost provođenja ujedinjenja južnih Slavena.

Prva jugoslavenska država i razdoblje Drugog svjetskog rata

Prestolonasljednik Aleksandar Karađorđević proglasio je osnutak Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Od početka svoga postojanja, Kraljevstvo SHS, neslužbeno zvano "Jugoslavija", sadržavala je različite političke težnje onih snaga koje su i radile na njezinu stvaranju. Za Srbe, stvaranje ove države predstavljalo je ostvarenje dugogodišnjih želja da se osnuje unitaristička srpska država, "bratska" zajednica koju bi vodila vladajuća dinastija Karađorđevića. Srbijanska vojska bi toj državi dala vojnu moć, a srbijanski činovnici bi njom upravljali. Slovenci i Hrvati bili su tada pod velikim pritiskom jer je postojala mogućnost da će talijanska vojska zauzeti znatna slovenska i hrvatska područja, zbog čega su se zalagali za stvaranje jugoslavenske države. Oni su se nadali da će nova država biti uređena kao konfederacija u kojoj bi drugi narodi bili ravnopravni sa Srbima.

Kraljevstvo SHS, koje je osnovano 1918. godine bilo je ustrojeno po novim upravnim jedinicama. Radilo se o skupu predratnih područja koja su zajednički činila novu državu. Dalmacija je ujedinjena s bivšom Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, kako bi činili hrvatsku sastavnicu nove države, s granicama sličnim onima kakve su bile prije Prvog svjetskog rata. Bosna je zadržala svoj karakteristični trokutasti oblik s nepravilnom istočnom granicom duž rijeke Drine.

Kraljevina SHS ubrzo je postala poprište različitih sukoba povezanih s međunacionalnim odnosima i unutrašnjim uređenjem. Crnogorski aten-

tator je 20. lipnja 1928. u beogradskoj skupštini pucao u Stjepana Radića, vođu najveće hrvatske političke stranke. Radić je umro od posljedica ranjavanja nekoliko tjedana kasnije, a država se našla u stanju napetosti. Kralj Aleksandar je 6. siječnja 1929. ukinuo postojeći ustav i proglasio osobnu diktaturu. Zabranio je nacionalne političke stranke, dok je Komunistička partija Jugoslavije bila zabranjena još i prije toga. Dotadašnja upravno-teritorijalna podjela je ukinuta, a umjesto toga uvedene su nove banovine, čije su granice namjerno prekoračivale nacionalno homogena područja. Banovine su dobile imena po geografskim imenima, najčešće rijekama. One nisu nosile imena nacionalnih skupina koje su bile većinske na tom području ili imena prijašnjih upravnih jedinica. U ovakvom upravnom preustroju, Bosna je prvi put od srednjeg vijeka izgubila svoje karakteristične granice. Kao završni korak kojim je nacionalne posebnosti trebalo isključiti iz javnog života, Aleksandar je promijenio ime države u "Kraljevina Jugoslavija".

U listopadu 1934. kralj Aleksandar ubijen je dok je boravio u posjetu Marseillesu. Atentat na njega organizirala je skupina hrvatskih ustaša, koji su se borili za nezavisnu hrvatsku državu izvan sastava Jugoslavije. U provedbi atentata ustašama su pomogli i makedonski teroristi. Godine 1939. kraljevski namjesnik knez Pavle ovlastio je predsjednika jugoslavenske vlade Dragišu Cvetkovića da započne pregovore s Vladkom Mačekom, vođom Hrvatske seljačke stranke.

Pregovori Cvetkovića i Mačeka trajali su nekoliko mjeseci. Bio je to očajnički pokušaj da se u sklopu Jugoslavije pronađe rješenje za hrvatske zahtjeve. Pregovori su vođeni u otežanim uvjetima njemačkih pritisaka na Jugoslaviju i talijanskih prijetnji da će pomoći hrvatsko odvajanje od Jugoslavije. Konačni sporazum, do kojeg je došlo u kolovozu 1939., zadovoljio je većinu zahtjeva Srba i Hrvata, kao dvaju najvećih nacionalnih skupina u Jugoslaviji. No, sporazum je bio postignut na štetu manjih nacionalnih skupina, što se posebno očitovalo u činjenici da su povijesnim hrvatskim područjima pripojeni dijelovi bosanskog teritorija. Ovaj sporazum poznat je pod nekoliko naziva – Sporazum Cvetković-Maček, Sporazum ili Plan Banovine. Sporazumom je osnovana prostrana Banovina Hrvatska. Time je napušten dotadašnji princip po kojem banovina nije nacionalni teritorij. Umjesto toga stvorena je autonomna i eksplicitno hrvatska teritorijalno-upravna jedinica. Bilo je predviđeno da se na spornim područjima održi referendum o tome kojoj će banovini ta područja pripasti, ali to nikada nije provedeno.

Sporazum Cvetković-Maček bio je na snazi manje od dvije godine, od kolovoza 1939. do travnja 1941. Banovina Hrvatska je smatrana za ostvarenje hrvatskih teritorijalnih aspiracija. Zato su hrvatski nacionalisti i nakon Drugog svjetskog rata u njoj gledali ostvarenje hrvatskih težnji. Lord David Owen, pregovarač Europske unije tijekom mirovnih pregovora koji su vođeni 1992. i 1993., zapisao je i ovo:

"Budući da je Sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine dao Hrvatima vlast nad velikim dijelom Bosne i Hercegovine, brojni

Hrvati, a ne samo Franjo Tuđman, nikada nisu iskreno prihvatili granice koje su između Hrvatske i BiH uspostavljene 1945. godine”.¹

Usprkos Sporazumu, politička nestabilnost i dalje je vladala u Kraljevini Jugoslaviji. Razljučen jugoslavenskim oklijevanjem da pristupi Trojnom paktu, Hitler ju je odlučio napasti. Nijemci su 6. travnja 1941. bombardirali Beograd, pri čemu je grad pretrpio velika razaranja i velike ljudske žrtve. Nijemci i Talijani su ubrzo okupirali Jugoslaviju, pri čemu su naišli na slab otpor njezine vojske. Njemačke postrojbe okupirale su sjeverni i istočni, a talijanske južni i zapadni dio zemlje. Njemačko-talijanska demarkacijska crta protezala se središnjim dijelom Bosne. Hrvatskim ustašama, desničarskoj skupini koja je planirala i izvela atentat na kralja Aleksandra, dana je vlast u takozvanoj “Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, koja je obuhvaćala povijesno područje Kraljevine Hrvatske i Bosne.

Ustaški režim je u trenutku dolaska na vlast ima određenu potporu među hrvatskim stanovništvom, budući da je ostvario neke od dalekosežnih hrvatskih nacionalnih interesa. Prvobitna potpora je izgubljena nakon sklapanja Rimskih ugovora iz 1941. godine. Ustaški režim se složio da Italija anektira dio dalmatinske obale, čime se odrekao dijela teritorija koji je predstavljao središte starog dalmatinskog kraljevstva. Ustaška brutalnost je također pridonijela slabljenju njihove popularnosti. Ustaše su provele temeljito uništenje većine Židova u NDH, a također su pokušali uništiti srpsko stanovništvo njegovim ubijanjem, prevođenjem na katoličku vjeru ili progonom iz NDH. U zloglasnom jasenovačkom logoru ubijeno je više desetaka tisuća Židova, Srba, Cigana i Hrvata koji su smatrani protivnicima vladajućeg režima.

Ustaški marionetski režim imao je drukčiji pristup prema muslimanskom stanovništvu u NDH. Okrenuvši se starom nacionalističkom uvjerenju da su Muslimani zapravo Hrvati koji su prešli na islam, ustaše su pokušale pridobiti Muslimane na svoju stranu. Postojuća zgrada u Zagrebu je preuređena u džamiju, a ustaški dužnosnici su tvrdili da su Muslimani dobri Hrvati, dok su ih neki zvali i najčišćim dijelom hrvatskog naroda. Ovakav pristup postigao je određeni uspjeh. Nekoliko vodećih Muslimana pridružilo se ustaškom režimu, dok je znatan broj bosanskih Muslimana tijekom rata surađivao s ustašama i Nijemcima. Njemački okupatori su osnovali posebnu jedinicu popunjenu Muslimanima, ali ona je u svom djelovanju nailazila na brojne teškoće i do 1944. više nije djelovala kao djelotvorna vojna postrojba. S druge strane, brojni bosanski Muslimani pridružili su se partizanskom pokretu otpora ili su se na drugi način suprotstavljali ustaškom režimu.

Nedugo nakon početka njemačko-talijanske okupacije, započelo je odlučno djelovanje pokreta otpora pod vodstvom Josipa Broza Tita i Komunističke partije Jugoslavije. Ovaj pokret je konačno dobio i britansku potporu, iako se tome suprotstavljala kraljevska jugoslavenska vlada u emigraciji. Uspjeh partizana nalazio se u činjenici da su bili spremni otvoreno se sukobljavati s Nijemcima, čak i nakon što su Nijemci kao odmazdu za partizanske napade

¹ David OWEN, *Balkan Odyssey*, 20.

počeli okrutno ubijati jugoslavenske civile. Važna sastavnica partizanskog djelovanja bilo je njihovo čvrsto ustrajavanje na ravnopravnosti svih jugoslavenskih naroda, što se očitovalo u njihovoj paroli "bratstvo i jedinstvo". Ovakva politika vođena je i u Bosni i izražena je tijekom prvog zajedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, koje je održano 25. i 26. studenog 1943. godine:

"Bosna i Hercegovina nije srpska, nit hrvatska ni muslimanska. Ona je I srpska, I hrvatska I muslimanska".

Ovakvo viđenje Bosne i Hercegovine kao jedinstvene zemlje, nedjeljive, ali istovremeno domovine svih triju konstitutivnih naroda, bila je temelj partizanskog djelovanja tijekom rata, poslijeratnog socijalističkog sustava u BiH, a taj pristup su prihvatile brojne političke vode u razdoblju nakon sloma socijalističkog sustava.

Socijalistička Jugoslavija

Nakon što su u posljednjim godinama rata uspostavili kontrolu nad većim dijelom zemlje, partizani su na kraju rata bili nesumnjivi pobjednici, osiguravši potporu zapadnih saveznika i vojnu pomoć sovjetskih snaga. Tito i Komunistička partija Jugoslavije ubrzo su uspostavili jednopartijski i izrazito centralistički režim koji je bio vjerna inačica staljinističkih političkih načela. I dalje je naglašavana ideologija "bratstva i jedinstva", a u gospodarstvu je provedena nacionalizacija sredstava za proizvodnju. Tijekom posljednjih mjeseci rata i neposredno nakon njegova završetka, Tito se nemilosrdno obračunao sa svima koji su osumnjičeni za suradnju i naklonost prema silama Osovine.

Unutrašnje granice socijalističke Jugoslavije su uglavnom poštovala tradicionalne povijesne granice. Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je uspostavljena u svom tradicionalnom trokutastom obliku, kao jedna od šest jugoslavenskih republika. Svaka od pet preostalih republika imala je jedan većinski narod, ali je istovremeno svaka imala i znatan broj pripadnika različitih nacionalnih manjina, osim Slovenije.

Godine 1948. Tito i KPJ su izbačeni iz Kominforma (Komunističkog informacionog biroa), organizacije vladajućih komunističkih stranaka pod Staljinovom dominacijom. Ovaj događaj predstavljao je vrhunac rastućih nesuglasica između Tita i Staljina. Zbog ovog razloga Tito i njegovi najbliži suradnici su počeli tražiti novi put socijalističkog razvoja, koji se razlikovao od staljinističkog modela. Početkom 1950-ih godina partijsko čelništvo definiralo je ovaj poseban pravac razvoja kao radničko samoupravljanje na području unutrašnje politike (nasuprot čvrstoj državnoj kontroli svih poduzeća) i nesvrstanu politiku na međunarodnom području. Radničko samoupravljanje je postupno dovelo do decentralizacija gospodarstva, otvaranja jugoslavenskih granica i porasta osobnih sloboda jugoslavenskih građana. Istovremeno je tekao i sličan proces upravne i političke decentralizacije koji je tijekom 1960-ih i 1970-ih doveo do prenošenja ovlasti saveznih vlasti na republičke vlasti.

Ovo je također značilo da su se republike natjecale kako bi dobile sredstva savezne vlade.

Bosna je bila jedinstvena po tome što za razliku od ostalih republika nije nosila ime nekog od jugoslavenskih naroda i što u njezinu stanovništvu nije bilo naroda koji je imao očitu demografsku većinu. Vodstvo Saveza komunista BiH sastojalo se od predstavnika svih triju nacionalnih skupina. I ono se, zajedno s drugim republičkim vodstvima, natjecalo kako bi dobilo što više saveznih sredstava za razvoj republičke infrastrukture, tvornica i drugih razvojnih projekata. Jedan od najznačajnijih uspjeha bosansko-hercegovačkog čelništva bilo je održavanje zimskih olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine. Olimpijada je povećala ugled BiH u svijetu, a ujedno je pridonijela gospodarskom probitku Sarajeva i cijele BiH.

Proces decentralizacija i većih osobnih sloboda doveo je o većeg iskazivanja nacionalnih zahtjeva i nezadovoljstava. Savez komunista je bio glavna organizacija koja je takve pojave ograničavala ili sprječavala. Godine 1966. načelnik savezne tajne policije, Aleksandar Ranković, bio je prisiljen napustiti svoju dužnost, a dao je i ostavku na članstvo u SKJ-u. Ovo se dogodilo nakon što je Ranković optužen da je zloupotrijebio svoje ovlasti u korist srpskog nacionalizma. Godine 1971. hrvatski intelektualci i političari dobili su znatnu javnu potporu u pokušaju da izbore veća prava za Hrvatsku. Ovaj pokret njegove pristalice prozvale su "hrvatsko proljeće". Tito i SKJ su suzbili taj pokret koristeći se čistkama, zatvorskim kaznama i drugim mjerama koje su poduzete u ime očuvanja jednostranačke vlasti i načela socijalizma.

Novi jugoslavenski ustav donesen je 1974. godine. Iako je doživio nekoliko izmjena, ostao je sve do raspada Jugoslavije njezin posljednji ustavni dokument. Ovim ustavom dane su puno veće ovlasti republikama, što je dovelo do daljnjeg slabljenja saveznih vlasti. Ključna politička institucija postalo je Predsjedništvo SFRJ, zajedničko tijelo u kojem se nalazio po jedan predstavnik svake republike i obaju autonomnih pokrajina.

Ustavom je bilo određeno kako će se u Predsjedništvu vršiti izmjena vlast nakon Titove smrti. Tito je umro 4. svibnja 1980. godine. U skladu s ustavom, predsjednik Predsjedništva trebao se mijenjati svake godine, tako da tu dužnost uvijek obnaša predstavnik neke druge republike ili autonomne pokrajine, po prethodno određenom ključu. Budući da je Ustavom iz 1974. omogućena široka decentralizacija, savezne institucije su otežano djelovale zbog nejasnih ovlasti i prijelaznog obnašanja pojedinih dužnosti po republičkom ključu. Zato su postojale samo dvije institucije koje su održavale jedinstvo države – Savez komunista Jugoslavije i Jugoslavenska narodna armija (JNA). U skladu s Ustavom iz 1974., JNA je trebala braniti državu od vanjskih neprijatelja, ali je imala i bitnu unutarnjopolitičku ulogu, budući da je trebala braniti socijalizam i osigurati jedinstvo jugoslavenske zajednice.

U prosincu 1987. Slobodan Milošević, prethodno bankar i dugogodišnji komunistički dužnosnik, preuzeo je vodstvo Saveza komunista Srbije. On je ubrzo počeo koristiti srpski nacionalizam kako bi ojačao svoj položaj u drugim dijelovima Jugoslavije. Pažljivo su organizirane masovne demonstracije

kako bi se na ostavku prisilila vodstva autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova, kao i republičko rukovodstvo Crne Gore. U razdoblju od 1988. do 1990. Milošević je umjesto svrgnutih čelnika postavio vlastite pristalice, a ukinuo je autonomiju koju su do tada imale Vojvodina i Kosovo. Koristeći se sredstvima kao što su masovne demonstracije i iznuđivanje ostavki, Milošević je krenuo u izvaninstitucionalno rješavanje razlika, koje su dotad uvijek bile razrješavane u sklopu SKJ ili državnih zastupničkih tijela.

Krajem 1980-ih u Jugoslaviji je započeo proces demokratizacije, ali istovremeno i oživljavanja nacionalizama. Oba ova procesa pridonijela su raspadu jedinstvenog Saveza komunista, do čega je došlo na njegovom 14. izvanrednom kongresu u siječnju 1990. Nakon što su predstavnici Saveza komunista Slovenije napustili kongres, hrvatski predstavnici su odbili daljnje sudjelovanje u radu kongresa, pa je došlo do njegova odgađanja na neodređeno vrijeme. Nakon ovoga, JNA je ostala jedina ključna institucija koja je držala Jugoslaviju na okupu. No, ona se transformirala u oružje velikosrpskih nacionalističkih ambicija, čime se otvorila mogućnost oružanog sukoba sa svima onima koji su joj se odlučili suprotstaviti. Budući da je tijekom 1990. trebalo održati prve savezne višestranačke izbore, izgledalo je da postoji demokratski izlaz za duboke podjele koje su potresale Jugoslaviju. No, savezni izbori nikada nisu održani. Umjesto toga, održani republički izbori samo su produbili neslaganja i razlike. Republički izbori pojačali su mogućnost pobjeda nacionalista, a bilo je očigledno da će se ove snage zalagati za još veću ili i potpunu samostalost republika.

Ovakav razvoj događaja ponovio se i u Bosni. Tijekom 1980-ih cijeli niz skandala diskreditirao je staro partijsko vodstvo koje je u politiku ušlo još u revolucionarnom razdoblju. Prvi od tih skandala podsjećao je na financijske makinacije kakve se često događaju i u Sjedinjenim Američkim Državama. U kolovozu 1987. u tisku su se pojavile optužbe da je veliki poljoprivredni kombinat "Agrokomerc" u sjeverozapadnoj Bosni počeo izdavati mjesnice bez pokrića. Nakon toga, osnivač i direktor tog poduzeća, Fikret Abdić, uhićen je i zatvoren, ali nikada nije osuđen za bilo koje krivično djelo. U travnju 1988. izbila je i druga afera, kada je otkriveno da dužnosnici bosansko-hercegovačkog Saveza komunista koriste državni novac kako bi izgradili luksuzne vile u Neumu, jedinom dijelu BiH koji izlazi na Jadransko more.

Ovakve, ali i druge slične optužbe, postupno su oslabile vladajuću elitu Saveza komunista BiH. U travnju 1989. bosanska skupština donijela je ustavne amandmane koji su omogućili održavanje demokratskih izbora i razvoj tržišne privrede, dok su istovremeno ograničene ovlasti republičkog Predsjedništva. Zato se može reći da je Bosna pratila promjene koje su se događale i u drugim jugoslavenskim republikama, kao i u ostalim susjednim državama, budući da je njezino zakonodavno tijelo glasovalo za demokratske promjene. Vlastodršci su glasovali za višestranačke izbore, čime je otvorena mogućnost da izgube vlast. Na ovo su bili prisiljeni pod pritiskom javnosti i rastućeg nezadovoljstva jednostranačkim sustavom. Višestranački izbori u Bosni su održani u studenome 1990. i doveli su na njezino čelo nove političke vođe, kao uostalom i u drugim jugoslavenskim republikama.

V. Razvoj događaja tijekom 1990-ih

Izbori održani 1990. godine izmijenili su političku stvarnost u Bosni i u većini jugoslavenskih republika, sa znakovitom iznimkom Srbije i njezinih donedavno autonomnih pokrajina. U objašnjavanju događaja nakon prvih višestranačkih izbora, koristit ću analitički pristup u namjeri da bolje prikazem glavne događaje početkom 1990-ih. Ovo su glavni događaji koje ću prikazati:

1. Velikosrpski savez i njegova uloga u događajima u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni;
2. Jačanje vojnih snaga Hrvatske i Bosne;
3. Uključivanje međunarodne zajednice u događaje na području bivše Jugoslavije, a posebno u Bosni;
4. Promjene u Hrvatskoj demokratskoj zajednici Bosne i Hercegovine;
5. Utjecaj svih ovih događaja na stanje u Bosni tijekom 1993. kao pozadina stanja u središnjoj Bosni.

Velikosrpski savez: djelovanje i posljedice

Srbi su u znatnijem broju živjeli u četiri od ukupno šest jugoslavenskih republika, odnosno u Srbiji (i u obje njezine autonomne pokrajine, Vojvodini i Kosovu), Crnoj Gori, Hrvatskoj i Bosni. Niti u jednoj od ove četiri republike nisu živjeli isključivo Srbi, a srpsko stanovništvo nije živjelo na geografski povezanom području. Nakon što je Slobodan Milošević došao na vlast u Srbiji u prosincu 1987. počeo je stvarati velikosrpski savez pomažući i potičući srpske nacionalističke pokrete u ostalim republikama. Najveći Miloševićev uspjeh bio je preuzimanje kontrole nad JNA. Milošević je JNA, koja je predstavljala zaštitnicu jugoslavenskog jedinstva, postupno pretvorio u alat za ostvarivanje velikosrpskih pretenzija.

Kao što je već spomenuto, prvi korak u izgradnji velikosrpske koalicije bila je čistka starog komunističkog vodstva u Crnoj Gori, Vojvodini i na Kosovu, što je izvršeno tijekom 1988. i 1989. Ostavke su iznuđene uličnim prosvjedima, koji su organizirani u Beogradu i koji su trajali toliko dugo dok stara rukovodstva nisu priznala poraz. Na njihova mjesta Milošević je postavio svoje poslušnike. Ovime je do 1990. srbijanski predsjednik dobio kontrolu nad četiri od ukupno osam glasova u saveznom Predsjedništvu, čime je mogao paralizirati njegovo djelovanje.

Nakon toga, velikosrpskom savezu su pristupili vođe hrvatskih Srba. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Hrvatskoj je živjelo nešto manje od 600.000 Srba, od kojih su mnogi bili potomci krajišnika koji su nekoliko stoljeća prije toga naselili tadašnje područje habsburške Vojne krajine. Tijekom 1990. i 1991. dijelovi srpskog stanovništva u Hrvatskoj dobili su oružje i potporu

pojedinih časnika JNA koji su podržavali Miloševiću nacionalističku politiku. Jedan od tih časnika bio je i general Ratko Mladić. Ubrzo su hrvatski Srbi bili dobro naoružani i spremni za akciju, pri čemu su mogli pouzdano računati da će im JNA pomoći u sukobu s hrvatskom policijom i Teritorijalnom obranom. Milošević je istovremeno podržavao i Radovana Karadžića, vođu Srpske demokratske stranke u BiH. Ova stranka je na izborima za bosansku skupštinu, koji su održani 1990., dobila 72 zastupnička mjesta u republičkoj skupštini. Dvoje čelnih ljudi SDS-a, Biljana Plavšić i Nikola Koljević, postali su nakon izbora članovi Predsjedništva BiH.

U svibnju 1991. Slovenija i Hrvatska su objavile svoju nezavisnost. JNA je pokušala intervenirati u Sloveniji kako bi spriječila osamostaljenje te republike, ali je naišla na iznenađujuće djelotvoran otpor. Teritorijalna obrana Slovenije preuzela je kontrolu nad graničnim vojnim stražarnicama i nekim važnim vojnim objektima. Nakon posredovanja pregovarača Europske zajednice, JNA je prestala osporavati želju Slovenije za samostalnošću. Budući da je bila riječ o republici s najhomogenijim, odnosno gotovo isključivo slovenskim stanovništvom bez znatnije srpske manjine, srpski nacionalisti nisu imali teritorijalne pretenzije prema toj republici. Nakon postignutog dogovora, JNA se povukla iz Slovenije, koja je tako izborila svoju samostalnost.

U Hrvatskoj su se stvari događale bitno drukčije. Republika Hrvatska imala je ne samo znatnu srpsku manjinu, nego i znatnu stratešku važnost za JNA. Tijekom ljeta 1991. dolazilo je do sve većeg broja incidenata. Hrvatski dužnosnici su srpskoj manjini pružili premalo uvjerenja da će imati ravnopravni položaj u Hrvatskoj. Tijekom 1991. manji sukobi su se pretvorili u otvoreni rat. U borbama protiv hrvatskih snaga, pomoć lokalnim Srbima i JNA pružile su i različite srpske paravojne postrojbe. Istočnoslavonski grad Vukovar, koji su branile slabe hrvatske snage, bio je tjednima pod opsadom JNA, koja ga je razorila u topničkim napadima. JNA je zauzela Vukovar 17. studenog 1991., a branitelji su pokušali izvršiti evakuaciju grada. Nestalo je stotine civila, čiji su leševi kasnije pronađeni u masovnim grobnicama u blizini toga grada. Tako je već i tijekom rata u Hrvatskoj došlo do pojava etničkog čišćenja stanovništva, koje su uglavnom vršile srpske paravojne postrojbe. Takvi postupci ponovit će se i u Bosni.

U Sarajevu je 2. siječnja 1992. potpisano primirje između Hrvatske i JNA. Dogovoreno je da će doći do raspoređivanja lako naoružanih snaga UN za čuvanje mira, kako bi se razdvojile sukobljene strane. Iako s brojnim incidentima, ovo napeto primirje se održalo tijekom sljedeće tri godine. U međuvremenu je Hrvatska odlučno radila na izgradnji svojih oružanih snaga, kako bi se izjednačila ili i nadjačala JNA.

Tijekom sukoba u Hrvatskoj, JNA je pojačala svoju djelatnost u Bosni, koristeći njezin teritorij kao područje s kojeg se mogao voditi rat u Hrvatskoj. Kao posljedica rata u Hrvatskoj, JNA, koja je postajala sve više prosrpski orijentirana, premjestila je u Bosnu velike količine vojne opreme i veliki broj vojnika. Do rujna 1991. u Bosni je već bilo uspostavljeno nekoliko srpskih autonomnih područja, a kao povod poslužili su pozivi mjesnog srp-

skog stanovništva da im JNA pruži zaštitu. Na zahtjev Europske zajednice, izjašnjavanje o bosanskoj nezavisnosti održano je 29. veljače i 1. ožujka 1992. Bosanski Hrvati i Muslimani su se masovno izjasnili za nezavisnost, dok su bosanski Srbi bojkotirali referendum, kako su od njih i tražile njihove nacionalističke vođe u bosanskoj Skupštini. I dok je broj incidenata rastao, Sjedinjene Američke Države i Europska zajednica su objavili da su spremni priznati bosansku nezavisnost. Šestog travnja 1992. Europska zajednica je priznala Bosnu kao nezavisnu državu, a istog dana u Bosni su započeli intenzivni sukobi.

Rat u Bosni su koordinirano započeli JNA, naoružane snage bosanskih Srba i paravojne postrojbe iz Srbije, prije svega šešeljevci i arkanovci. Prvo su zauzeti gradovi u istočnoj Bosni. Iako su sve ove postrojbe možda imale i neke svoje posebne ciljeve, što će se moći utvrditi tek analizom novih izvora, posljedica njihovog zajedničkog djelovanja bila je uglavnom ista – veliki broj bosanskih Muslimana i Hrvata je ubijen i pokopan u neoznačenim grobnicama. Oni Muslimani i Hrvati koji nisu ubijeni bili su protjerani iz svojih domova ili zatvoreni. Silovan je veliki broj nesrpskih žena. U brojnim slučajevima srpske snage su, osim nasilja nad nesrpskim stanovništvom, također uništavale islamske i katoličke vjerske i kulturne spomenike, kao i one koji su predstavljali zajedništvo svih bosanskih naroda.

Tijekom 1992. srpske nacionalističke snage nisu zauzele sve gradove u istočnoj Bosni. Tako su Srebrenica, Žepa i Goražde opkoljeni i opsjedani, ali nisu pali u srpske ruke. JNA, odnosno srpske snage, koncentrirale su oko Sarajeva jake snage topništva i započele opsadu toga grada koja će trajati skoro četiri godine. Veći bosanski gradovi i susjedna Hrvatska bili su preplavljeni izbjeglicama koje su bježale pred srpskim napadima. Do proljeća 1993. opkoljeni gradovi su i dalje bili izloženi povremenim srpskim napadima.

Do ožujka 1993. suradnja Srbije s prekodrinskim Srbima tekla je bez većih problema. Do prvih međusrpskih nesuglasica došlo je u ožujku 1993., kada je međunarodna zajednica vršila pritisak na bosanske Srbe kako bi oni potpisali Vance-Owenov mirovni plan, o kojem će više riječi biti kasnije u ovom tekstu. Milošević je popustio pod međunarodnim pritiskom i također je tražio od bosanskih Srba da potpišu mirovni ugovor. Kada su oni odbili, Milošević je zaprijetio da će prekinuti suradnju i slanje pomoći. Mnogi promatrači, uključujući i autora ovog članka, tada su smatrali da se radi o pokušaju zavaravanja međunarodne javnosti. Iako je Srbija nastavila pomagati bosanske Srbe, u proljeće 1993. došlo je do raskola između Miloševića i barem jednog dijela vodstva bosanskih Srba. Raskol je pokazao da Miloševićeva potpora više nije bezuvjetna i neograničena. U kolovozu 1995. hrvatske Srbe je porazila Hrvatska vojska, nakon čega su brojni Srbi napustili svoje domove i otišli u Bosnu i Srbiju. Velikosrpska koalicija je imala ključnu ulogu u razvoju događaja u Hrvatskoj i Bosni, ali je očito da se ta koalicija u konačnici pokazala iznimno krhkom.

Jačanje vojnih snaga Hrvatske i Bosne

U siječnju 1991. većina jugoslavenskih televizijskih gledaoca mogla je vidjeti videovrpce slabe kvalitete na kojoj je snimljen tadašnji hrvatski ministar obrane Martin Špegelj kako pregovara o uvozu oružja iz Mađarske. Vrpcu su snimili prikriveni časnici kontraobavještajne službe JNA. Nakon prikazivanja vrpce, Špegelj je bio prisiljen dati ostavku i povući se iz javnog života. No, videovrpca je bila dokaz slabo prikrivene činjenice da se Hrvatska očajnički pokušava naoružati i pripremiti svoje vojne snage za rat, iako je tada još uvijek bila dio jugoslavenske federacije.

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije snage teritorijalne obrane bile su jedinstveni dio cjelokupnog obrambenog sustava. U očekivanju mogućeg napada na zemlju, JNA se pripremala napadaču pružiti otpor i na privremeno zaposjednutim područjima. Zato su u svakoj republici organizirane i pripremane snage teritorijalne obrane, koje ipak nisu raspolagale teškim naoružanjem. Tijekom 1991. Hrvatska vojska je stvorena iz teritorijalne obrane koja je postojala za vrijeme socijalizma. Iako je tijekom 1991. u sukobu s JNA Hrvatska doživjela brojne poraze, njezine vojne snage su u pojedinim slučajevima ostvarile i uspjehe. Nakon Sarajevskog sporazuma o primirju, koji je potpisan u siječnju 1992., hrvatski predsjednik Tuđman nije krio da mu je jedan od glavnih ciljeva izgradnja oružanih snaga koje će biti spremne za buduće događaje.

Sličan put prošla je nešto kasnije i Bosna. Iako su mu brojni savjetnici govorili suprotno, predsjednik Alija Izetbegović se suprotstavljao jačanju bosanskih oružanih snaga dok su trajali pregovori o budućnosti Bosne. Armija Republike Bosne i Hercegovine je službeno osnovana tek u ljeto 1992., pa su u početnim borbama sudjelovale uglavnom snage teritorijalne obrane, koje su po brojnosti, naoružanju i izobrazbi bile slabije od JNA. Budući da je uvoz gotovo cjelokupnog naoružanja u Bosnu tekao preko Hrvatske, Bosna je bila ovisna o Hrvatskoj kada se radilo o nabavci teškog naoružanja. I Hrvatska i Bosna bile su podvrgnute embargu na uvoz oružja, koji je Vijeće sigurnosti UN-a proglasilo u rujnu 1991. Iako je provođenje embarga bilo dosta slabo, naoružavanje Hrvatske i Bosne izvršeno je uz velike teškoće i u suprotnosti s rezolucijom Vijeća sigurnosti.

Djelovanje i prijedlozi međunarodne zajednice

Nakon izbijanja sukoba u Sloveniji u lipnju 1991., Europska zajednica (koja se od siječnja 1994. zove Europska unija) poslala je tročlani pregovarački tim koji je trebao dogovoriti prekid sukoba. Kako je prije spomenuto, JNA je odlučila da se više neće suprotstavljati slovenskom osamostaljivanju, pa se činilo da je posredovanje EZ-a imalo uspjeha. No, uskoro se pokazalo da će rješavanje sukoba pregovorima ići puno teže kada je riječ o Hrvatskoj. Glavni tajnik UN-a imenovao je Cyrusa Vanca svojim osobnim predstavnikom koji je više puta pokušavao dogovoriti primirje u Hrvatskoj. Ovaj bivši američki ministar vanjskih poslova bio je iznimno cijenjen kao pregovarač, no niti jedno primirje koje je sklopio nije bilo dugog vijeka, sve dok JNA i Hrvatska nisu 1.

siječnja 1992. pristali na dolazak mirovnih snaga UN-a koje su trebale razdvojiti sukobljene strane. U skladu s ovime, sljedećeg je dana u Sarajevu potpisano primirje. Nakon toga mirovne snage UN-a su raspoređene u Hrvatsku kako bi nadgledale postignuti dogovor. Snage UN-a su nosle naziv UNPROFOR (*United Nations Protection Forces*), a njihov stožer smješten je u Sarajevo.

Kako su napetosti u Bosni rasle, što je konačno dovelo do izbijanja rata, međunarodna zajednica postupno se sve više uključivala u napore za pronalaženje mirnog rješenja toga sukoba. Međunarodna je zajednica ukupno predložila pet značajnih prijedloga za rješenje krize:

1. Pregovori vođeni pod pokroviteljstvom Europske zajednice koji su doveli do Lisabonskog sporazuma u veljači 1992.
2. Vance-Owenov mirovni plan iz siječnja 1993.
3. Prijedlozi Owena i Stoltenberga u razdoblju od lipnja 1993. do početka 1994.
4. Washingtonski sporazum iz veljače 1994.
5. Daytonski mirovni ugovor, dogovoren u studenome 1995. i potpisan u Parizu u prosincu 1995.

Jedino će prve tri mirovne inicijative biti razmotrene u ovom tekstu

U veljači 1992. Europska zajednica okupila je predstavnike bosanskih Hrvata, bosanskih Srba i bosanskih Muslimana u Lisabonu, kako bi se sklopio dogovor kojim bi se izbjegli sukobi. Alija Izetbegović predstavljao je Vladu Republike Bosne i Hercegovine, Mate Boban predstavljao je bosanske Hrvate, a Radovan Karadžić bosanske Srbe. Boban i Karadžić dogovorili su se oko kantonizacije Bosne, čime bi bila stvorena područja s nacionalnom većinom određenog naroda, dok bi dio ovlasti ostao i na središnjoj vlasti. Pod pritiskom EZ-a da se pronađe dogovor, na ovakav plan pristao je i predsjednik Izetbegović, iako je takva njegova odluka iznenadila pojedine članove njegove stranke i neke dužnosnike međunarodne zajednice. Njegovo pristajanje uz ovakav plan bilo je u suprotnosti s njegovim vlastitim prijašnjim stajalištima o važnosti očuvanja jedinstvene Bosne i Hercegovine unutar postojećih granica.

Gotovo odmah nakon povratka u Sarajevo, Izetbegović se odrekao ovakvog dogovora. Pregovori su se nastavili u Sarajevu tijekom sljedeća dva mjeseca, ali niti jedan prijedlog nije zadovoljavao sve tri strane. Nakon referenduma na kojem je trebalo odlučiti o nezavisnosti BiH, koji je održan 29. ožujka i 1. travnja 1992., došlo je do međunarodnog priznanja Bosne od Europske zajednice i Sjedinjenih Američkih Država, ali isto tako i do izbijanja otvorenih sukoba u Sarajevu 2. i 3. svibnja, a u Tuzli 15. svibnja 1992. Nakon izbijanja rata pod pokroviteljstvo međunarodnih pregovarača sklapana su primirja,

koja su Srbi ubrzo prekršili, nastavljajući s osvajanjem bosanskog teritorija i opkoljavanjem određenog broja bosanskih gradova.

U kolovozu 1992. sazvana je Londonska konferencija kako bi se postavile osnove za postizanje trajnog i potpunog mira. U svojoj deklaraciji, Londonska konferencija se zalagala za završetak rata, povratak svih prognanika svojim domovima, čime bi bili poništeni rezultati etničkih čišćenja. Zatraženo je da se osigura nesmetana dostava humanitarne pomoći svima onima koji je trebaju. Određeno je da se imenuju predsjedatelji Upravljačkog odbora Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, što je bio i službeni naziv Londonske konferencije. Kao predstavnik EZ-a u Upravljački odbor je imenovan lord David Owen, a kao osobni predstavnik Glavnog tajnika UN-a imenovan je Cyrus Vance.

Vance i Owen su odmah počeli raditi na mirovnom planu, ali su imali malo uspjeha kada bi neke od prijedloga izložili zainteresiranim stranama. Početni pregovori su održani u tajnosti. Konačno je 2. siječnja 1993. održana prva službena plenarna sjednica na kojoj su javnosti predstavljeni prijedlozi Vanca i Owena. Temelj njihova plana bio je podjela Bosne na deset provincija, pri čemu bi jedan od konstitutivnih naroda imao prevlast u svakoj provinciji. Jedino bi u središnjoj provinciji oko Sarajeva vlast podjednako dijelila sva tri naroda. Osim teritorijalne podjele, plan je predviđao ustavne odredbe kojima bi bila osnovana relativno slaba središnja vlada, a bilo bi postignuto i primirje. Trebalo je provesti i prijelazne odredbe o demilitarizaciji BiH.

U pogledu teritorijalnih dobitaka, Vance-Owenov plan iz siječnja 1993. predstavljao je najveći uspjeh koji su postigli Hrvati. Provincije 3, 8 i 10 dodijeljeni su bosanskim Hrvatima. Čim je imao mogućnost, 4. siječnja 1993., Mate Boban je u ime bosanskih Hrvata prihvatio Vance-Owenov plan. Alija Izetbegović nije pristao na podjelu. Radovan Karadžić, kao predstavnik bosanskih Srba, odbacio je podjelu i neke predložene ustavne odredbe.

Nakon toga uslijedilo je razdoblje intenzivnih diplomatskih aktivnosti, čiji je glavni cilj bio da se uvjeri Izetbegović da prihvati plan, kako bi se sav pritisak međunarodne zajednice mogao usmjeriti na bosanske Srbe. U vezi s time, održani su pregovori u Ženevi i New Yorku. Pred golemim međunarodnim pritiskom, Izetbegović je 25. ožujka 1993. u cijelosti prihvatio Vance-Owenov plan. Ipak je i dalje ostao skeptičan prema planu, što je vidljivo i iz dodatka izvješća dostavljenog Glavnom tajniku UN-a. Njegovo nepovjerenje bilo je u prvom redu povezano s nedostatkom garancija da će učinci srpskog etničkog čišćenja i osvajanja biti anulirani. Prema mirovnom planu bosanski Srbi su se morali povući s nekih područja, ali su i nakon toga ipak zadržali znatna područja Bosne, čije su muslimansko stanovništvo pobili ili protjerali.

U međuvremenu je Vojska Republike Srpske pojačala svoje napade. Započeli su novi srpski napadi u istočnoj Bosni, pojačani su napadi na Srebrenicu i topnički napadi na Sarajevo, a Srbi su ometali konvoje koji su prevozili humanitarnu pomoć. Srbi su tražili od međunarodnih organizacija, kao što je UNHCR, da pomognu u razmjenama stanovništva. Tako su se međunarodne organizacije našle u složenom položaju. S jedne strane, raz-

mjenom stanovništva oni su spašavali živote civila, ali su istovremeno Srbima olakšavali etničko čišćenje. Kada se govori o ovakvom srpskom ponašanju, očigledno je da se nije radilo samo o iznuđivanju ustupaka, niti o prkosu. Prije bi se moglo reći da su bosanski Srbi ovakvim svojim postupcima na određeni način izazivali, kako bi namjerno pokazivali nesposobnost međunarodne zajednice i naglasili da oni mogu postupati kako žele bez straha da će biti kažnjeni. Zbog ovakvog srpskog ponašanja, opsada Sarajeva i Srebrenice bila je udarna vijesti u velikom dijelu međunarodnih medija tijekom ožujka i početkom travnja 1993.

Na sjednici Skupštine Republike Srpske održanoj u Bileći 2. travnja 1993. izglasano je odbijanje Vance-Owenovog plana. Do ove odluke došlo je iako su Milošević i drugi Srbima naklonjeni krugovi inzistirali da se plan prihvati. Ova odluka bosanskih Srba duboko je razočarala predstavnike međunarodne zajednice. Skupština Republike Srpske je drugi put odbacila plan početkom svibnja, a konačno je održan i referendum na kojem je plan i konačno odbačen od Republike Srpske. Njihova nepopustljivost na kraju se pokazala korisnom, budući da su međunarodni posrednici izmijenili dotadašnju teritorijalnu podjelu odlučivši Srbima dati još neka područja, djelomično na štetu bosanskih Hrvata.

Prvog svibnja 1993. Cyrus Vance se povukao s položaja osobnog predstavnika Glavnog tajnika UN-a, a zamijenio ga je Thorvald Stoltenberg. Ovo nije donijelo neke značajnije promjene u pregovaračkom procesu (Owen-Stoltenbergov plan). Ako se ovaj plan uspoređi s prethodnim teritorijalnim podjelama, vidi se da su bosanski Hrvati izgubili znatan dio područja u bosanskoj Posavini, a također i u Hercegovini i središnjoj Bosni, budući da je bosanska vlada dobila usko područje koje se pružalo od Zenice prema jugu. Prema Vance-Owenovom planu, Hrvati su trebali dobiti kontrolu nad provincijom 10. Tako bi granice hrvatskih područja bile upadljivo slične granicama Banovine Hrvatske koja je osnovana Sporazumom Cvetković-Maček iz 1939. godine. Prema Vance-Owenovom planu hrvatsko područje protezalo se do Busovače i Lašvanske doline. Prema Vance-Stoltenbergovom planu, Hrvati su dobili manje. Zato je očigledno da je Vance-Owenov plan, iako ga nikada nisu prihvatili bosanski Srbi, predstavljao najpovoljnije rješenje za Hrvate, u odnosu na područja koja bi tim planom došla pod njihovu kontrolu.

Promjene u vodstvu bosansko-hercegovačkih Hrvata

U razdoblju između studenog 1991. i veljače 1992., u političkom vodstvu bosanskih Hrvata došlo je do bitnih promjena. One su se događale u nekoliko faza o kojima će više riječi biti kasnije u ovom tekstu. Bit promjena očituje se u činjenici da je vodstvo bosanskih Hrvata u početku zastupalo sve Hrvate koji žive u toj zemlji, zalažući se za jedinstvenu Bosnu. Nakon izvršenih promjena, novo vodstvo je počelo zastupati posebnu teritorijalno-upravnu hrvatsku jedinicu u Bosni s određenim suverenim pravima i odvojenu od središnje bosanske vlade. Ova jedinica prozvana je Hrvatska zajednica Herceg-Bosna i

u svom sastavu imala je oko 70% bosanskih Hrvata, a njezine vođe počeli su djelovati kao zastupnici interesa hrvatskog predsjednika Tuđmana.

Franjo Tuđman je često i uporno davao izjave o hrvatskim interesima u Bosni. Prvi dojam koje su o njemu stekle osobe koje su ga upoznale bio je upravo onaj o njegovom viđenju stanja u Bosni. Lord David Owen, koji je tijekom mirovnih pregovora 1992. i 1993. dobro upoznao Tuđmana, iznio je sljedeće mišljenje u svojoj knjizi:

“Tuđman uopće ne skriva svoj nacionalizam. On ima jedan životni cilj: kontrolirati sva područja za koja smatra da povijesno pripadaju Hrvatskoj. Da ostvari taj cilj koristit će sva sredstva koja su mu na raspolaganju. Nekada se smije, nekada baca upitan pogled, nekada je bijesan, ali uvijek ga pokreće isti cilj”²

Lord Owen također piše kako je Tuđman otvoreno govorio u ime bosanskih Hrvata:

“Kako su se pojačale pregovaračke aktivnosti koje bi osigurale više područja za Muslimane, hrvatska vlada je opet, ni ne pokušavajući sakriti da ona određuje politiku bosanskih Hrvata, izjavila svim veleposlanicima EU-a u Zagrebu da Hrvatska Republika Herceg Bosna mora dobiti 17,5% bosansko-hercegovačkog teritorija i da se Hrvati nikada neće odreći Viteza i Busovače (...). Ovakav stav iznesen je i u pismu kojeg nam je predsjednik Tuđman uputio 20. prosinca 1993”³

Američki veleposlanik u Jugoslaviji, Warren Zimmerman, susreo se s predsjednikom Tuđmanom nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, koji su održani 1990. Sastanak je održan tijekom doručka, nakon što je Tuđman pobijedio na izborima. Zimmerman je kasnije o tome zapisao:

“Za razliku od Miloševića, kojeg je gonila želja za vlašću, Tuđman je bio opsjednut hrvatskim nacionalizmom. Njegova odanost Hrvatskoj bila je najuskogrudnijeg tipa (...). Tuđman je glasno i jasno ustvrdio (bez ikakvih dokaza): ‘Bosna je povijesno dio Hrvatske, i oduvijek je bila u hrvatskoj geopolitičkoj sferi. Ne samo da u Bosni žive Hrvati, već se i većina Muslimana u Bosni osjeća Hrvatima.’”⁴ (Warren Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*, str. 95.)

Ovakva stajališta Tuđman je kao povjesničar razvio još dva desetljeća prije. Njegova knjiga *Nationalism and Contemporary Europe* objavljena je 1981. u engleskom izdanju u biblioteci *East European Monographs* izdavačke kuće *Columbia University Press*. U tom djelu Tuđman je otkrio razloge po kojima Bosna pripada Hrvatskoj.

² ISTI, 74.

³ ISTI, 236.-237.

⁴ Warren ZIMMERMAN, *Origins of a Catastrophe*, 74.-75.

“Turci su velike dijelove Hrvatske uključili u sastav Bosne. Osim toga, Bosna i Hercegovina ima povijesne veze s Hrvatskom. Zajednički, one predstavljaju geografski i gospodarski nedjeljivu cjelinu. Bosna i Hercegovina razdvaja južne i sjeverne hrvatske pokrajine, odnosno Dalmaciju od Slavonije. Stvaranje zasebne Bosne i Hercegovine stavlja Hrvatsku u prostorno i geografski iznimno neprirodan položaj u gospodarskom smislu. U širem državno-političkom smislu Hrvatska dolazi u nepovoljan položaj za život i razvoj. U užem upravnom smislu, to se za Hrvatsku pokazuje kao nepodesno i štetno rješenje. Ovi čimbenici objašnjavaju zašto su u sklopu dogovora postignutog 1939. između Beograda i Zagreba sljedeća područja Bosne ušla u sastav Banovine Hrvatske: cijela Hercegovina s Mostarom, kao i dijelovi Bosne s hrvatskom većinom (Bugojno, Fojnica, Travnik, Derventa, Gradačac, Brčko)”.⁵

Tuđman je smatrao da Bosna treba biti dio Hrvatske, u skladu s hrvatskim gospodarskim i geopolitičkim interesima, kao i zbog većinskog hrvatskog stanovništva zapadne Hercegovine i središnje Bosne. Kao što je spomenuto, područje zapadne Hercegovine, zapadno od Mostara, jedno je od rijetkih dijelova Bosne i Hercegovine koje ima jednonacionalno (hrvatsko) stanovništvo, pa postoje čvrsti dokazi za Tuđmanove tvrdnje o prevladavajućem hrvatskom stanovništvu tog područja. Kada je riječ o području središnje Bosne, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, njihov nacionalni sastav bio je sljedeći:

Postotak Hrvata u općinama središnje Bosne prema popisu stanovništva iz 1991. godine

Bugojno	34,1%
Fojnica	40,9%
Travnik	36,9%
Derventa	39%
Gradačac	15%
Brčko	25,4%

Slični postotci vrijede i za druge općine središnje Bosne, s iznimkom Kiseljaka koji ima hrvatsku većinu.

⁵ Franjo TUĐMAN, *Nationalism and Contemporary Europe*, 1981., 113.

Vitez	45,7%
Busovača	48,1%
Novi Travnik	39,6%
Vareš	40,6%
Kiseljak	51,7%

Ako samo deset godina nakon što je Tuđman objavio svoju knjigu Hrvati na tim područjima nisu nigdje imali više od 40,9% udjela u ukupnom stanovništvu, onda se jedino može zaključiti da je Tuđmanovo stajalište “o očitoj hrvatskoj većini” zasnovano na njegovoj pretpostavci da su i Muslimani na tim područjima zapravo dobrim dijelom Hrvati. Time je Tuđman prihvatio uvjerenja prijašnjih hrvatskih nacionalista da su Muslimani zapravo Hrvati. Tuđman je napisao:

“Objektivna raščlamba brojčanog sastava bosansko-hercegovačkog stanovništva ne može zanemariti da je većina Muslimana po etničkim karakteristikama i jeziku zapravo hrvatskog porijekla. Usprkos vjerskim i kulturnim razlikama koje su se stvorile tijekom povijesti, velika većina Muslimana izjašnjavala se, kada su imali priliku, kao Hrvati. Tako su se 1920. izjasnili muslimanski zastupnici u Privremenom narodnom predstavništvu (...). Tako se izjašnjavala muslimanska inteligencija i širi slojevi stanovništva za vrijeme Banovine Hrvatske, kao i za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, koju su svi muslimani i katolici Bosne i Hercegovine na početku prihvatili kao svoju državu (...). Na temelju ovih činjenica možemo doći do zaključka da većinu stanovništva Bosne i Hercegovine čine Hrvati”⁶

Tuđmanovo postojano ustrajavanje na postavci po kojoj su bosanski Muslimani ili Bošnjaci zapravo Hrvati, suprotna je rastućem broju dokaza koji su govorili o njihovoj vidljivoj posebnosti. Za vrijeme socijalističke Jugoslavije bosanski Muslimani prvobitno nisu imali mogućnost da se izjasne kao muslimani, ali su u svakom popisu stanovništva imali mogućnost da se izjasne kao Hrvati. Popis stanovništva proveden 1948. davao je mogućnost da se osoba u vjerskom smislu izjasni kao musliman, ali u nacionalnom smislu mogao se izjasniti ili kao Srbin ili kao Hrvat. Tako se 890.094 stanovnika Bosne izjasnilo kao muslimani, ali se od tog broja samo 3%, odnosno 24.918 izjasnilo kao Hrvati. Sljedeći popis stanovništva proveden je 1953., kada je ostavljena mogućnost da se građani u popisu u nacionalnom smislu izjasne kao “Jugoslaveni”, što su bosanski Muslimani i prihvatili kao svojevrsnu zamjensku nacionalnu odrednicu. Tako se 891.800 stanovnika Bosne u popisu iz 1953. izjasnilo Jugoslavenima, izbjegavajući da se izjasne kao Hrvati ili Srbi.

⁶ ISTI, 114.

U popisu stanovništva iz 1961. prvi put je stvorena mogućnost izjašnjavanja “Muslimanom u etničkom smislu”, a u popisu iz 1971. muslimanstvo je prihvaćeno kao nacionalna pripadnost. U skladu s ovim promjenama, u razdoblju od 1961. do 1991. broj Muslimana u Bosni je dosljedno rastao.

Muslimani i Hrvati u Bosni i Hercegovini, 1961.-1991.

Popis stanovništva iz godine	Muslimani	Hrvati
1961.	842.248	711.665
1971.	1,482.430	772.491
1981.	1,630.033	758.140
1991.	1,905.829.	755.895

Kao što se može vidjeti po rezultatima posljednja tri prijeratna popisa stanovništva, nije bilo većih promjena u broju bosansko-hercegovačkih Hrvata.

Nakon što je postao hrvatski predsjednik, Franjo Tuđman došao je u situaciju da pokuša provesti svoje teoretske zamisli o Bosni. Tijekom ožujka 1991. održani su pregovori predsjednika svih jugoslavenskih republika. Kada su ovi pregovori bili pri kraju, u Karađorđevu kraj Beograda održan je sastanak hrvatskog predsjednika Tuđmana i srbijanskog predsjednika Miloševića. Navodno su njih dvojica i 2. ožujka 1991. održali razgovore u četiri oka. Neposredno nakon toga, različiti mediji izvijestili su da su dvojica predsjednika raspravljala o ili dogovorila podjelu Bosne između Hrvatske i Srbije. Kasnije izjave osoba koje su bile povezane s ovim pregovorima govore da se o tome zaista razgovaralo i da je vjerojatno postignut načelni, ali ne i konačni dogovor o točnoj podjeli. Nakon ovih pregovora Tuđmana i Miloševića, pojam “Karađorđevo” ušao je u politički rječnik ovog područja kao simbol za hrvatsko-srpsku podjelu Bosne.

Na bosanskim izvorima održanim u studenome 1990., bosanski Hrvati su dali potporu jednoj drukčijoj politici. Oni su uglavnom glasovali za Hrvatsku demokratsku zajednicu BiH (HDZ BiH), koju je vodio Stjepan Kljujić. On se zalagao za ostvarivanje hrvatskih političkih zahtjeva u jedinstvenoj i suverenoj Bosni, koja će osigurati ravnopravnost svih njezinih konstitutivnih naroda. U prosincu 1990. Kljujić je postao član Predsjedništva BiH.

U studenome 1991. održana su dva sastanka na kojima su donesene odluke kojima se HDZ BiH udaljio od ideje jedinstvene Bosne, priklanjajući se ideji o teritorijalnom separatizmu bosanskih Hrvata. Tako je 12. studenog 1991. uspostavljena Hrvatska zajednica Bosanska Posavina, a 18. studenog uspostavljena je Hrvatska zajednica Herceg-Bosna (HZ HB), kao “politička, kulturna, gospodarska i teritorijalna zajednica” Hrvata Bosne i Hercegovine. Sljedećeg dana upostava HZ HB objašnjena je kao “konkretan odgovor na stvaranje srp-

skih autonomnih oblasti”. Za predsjednika HZ HB izabran je Mate Boban. Za potpredsjednike su izabrani Dario Kordić i Božo Rajić.

Stjepan Kljujić je u vezi s uspostavom ovih hrvatskih “zajednica općina” pokazao vidljivu suzdržanost, potvrđujući namjeru bosanskih Hrvata da će nastaviti podržavati suverenu i jedinstvenu bosansku državu. Izjavio je da HZ HB “još nije oživotvorena” i da “ona predstavlja oblik pripadnosti Bosni i Hercegovini u sklopu njezina suvereniteta. Pokoravat ćemo se svim odlukama Skupštine i Predsjedništva Bosne i Hercegovine”⁷

Mate Boban, predsjednik HZ HB, imao je potpuno drukčije viđenje te zajednice. Izjavio je da je uspostavom HZ HB ponovno uspostavljena hrvatska granica koja je postojala nakon Sporazuma Cvetković-Maček. Boban je proročanski izjavio da je potpora HZ HB središnjoj bosanskoj vladi dobrim dijelom uvjetna. “Hrvatska zajednica Herceg Bosna predstavlja geopolitičku, kulturnu i gospodarsku cjelinu, nastavljaajući se na bivšu Banovinu Hrvatsku, u čijim je granicama hrvatski narod dočekao Drugi svjetski rat”, izjavio je Boban. “Tako dugo dok vlada Bosne i Hercegovine postoji kao legalna, legitimska i demokratska, naša Zajednica će je u potpunosti poštivati, ali ako ta vlast bude okrnjena ili prestane djelovati, za nas ne postoji drugi izlaz nego oslonac na HZ HB”.⁸ Ovakvom izjavom Boban se jasno svrstao u tabor predsjednika Tuđmana koji je i sam žudio za obnovom granica Banovine Hrvatske, koja je postojala od 1939. do 1941. Boban je upotrijebio sličnu argumentaciju koju je koristio i Tuđman u svojoj knjizi objavljenj 1981., u kojoj su Bosna i Hrvatska opisane kao “nedjeljiva geografska i gospodarska cjelina”.

Pregled sastava stanovništva područja, koja su ušla u sastav samoproglašene Herceg-Bosne, prema podacima popisa stanovništva iz 1991. godine (pri ovome treba uzeti u obzir da su samo dijelovi općina Trebinje i Skender Vakuf ušli u sastav HZ HB, a podaci popisa stanovništva iz 1991. ne daju podatke za dijelove pojedinih općina, pa sam ih izbacio iz navedenih podataka), pokazuje da su samoproglašene HZ HB i Hrvatska zajednica Bosanska Posavina imale u svom sastavu 526.101 Hrvata, od ukupno 1,187.078. osoba koje su živjele na tim područjima, odnosno samo 44% stanovnika tih područja bili su Hrvati. Prema popisu stanovništva iz 1991. u Bosni i Hercegovini je živjelo ukupno 755.895 Hrvata, pa je više od 200.000 Hrvata ostalo izvan područja hrvatskih zajednica.

Budući da se Kljujić zalagao da Hrvati ostanu vjerni suverenoj Bosni, Tuđman je tražio da on napusti mjesto predsjednika HDZ-a BiH. U veljači 1992. Tuđman je u Bosnu poslao Stjepana Mesića, bivšeg člana Predsjedništva SFRJ, kako bi Kljujiću prenio da mora podnijeti ostavku. Na zatvorenom sastanku, koji je održan 2. veljače 1992. u Širokom Brijegu, Mesić je Kljujiću izložio Tuđmanove zahtjeve, nakon čega je Kljujić napustio sastanak.

⁷ *Oslobođenje* (Sarajevo), 20. XI.1991., 3.

⁸ ISTO.

Novinarima je odbio objasniti razlog svoga napuštanja sastanka, nakon kojeg se žurno vratio u Sarajevo.

Iako je Stjepan Kljujić dao ostavku na mjesto predsjednika HDZ-a BiH, ostao je član Predsjedništva BiH. Predsjedništvo ga je u travnju 1992. imenovalo predsjednikom Državne komisije za ratne zločine. U lipnju 1992. Kljujić je, u ime Predsjedništva BiH, naredio da pričuvni sastav policije prijeđe pod zapovjedništvo bosanskih oružanih snaga. Iz osobnih razloga dao je 1992. ostavku na mjesto u Predsjedništvu BiH, ali je opet ušao u njega u listopadu 1993. Tijekom cijelog rata ostao je u zaposjednutom Sarajevu. Na mjestu predsjednika HDZ-a BiH, Kljujića je zamijenio Milenko Brkić, koji se također zalagao da Hrvati ostanu vjerni jedinstvenoj Bosni. Brkića je u studenome 1992. zamijenio Mate Boban, pa je na taj način ista osoba koja je obnašala dužnost predsjednika HZ HB, preuzela i mjesto predsjednika glavne političke stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata. Boban je bio vjerni sljedbenik predsjednika Tuđmana i zagovornik teritorijalnog separatizma bosanskih Hrvata.

Dana 9. veljače 1992. zakazan je novi sastanak HDZ-a BiH. Na njemu su usvojene dvije odluke koje su išle u smjeru stvaranja posebne hrvatske zajednice u Bosni. Prvom odlukom svi stanovnici Herceg-Bosne su dobili hrvatsko državljanstvo, čime im je dano pravo glasa na izborima u Hrvatskoj. Ovu ideju zagovarao je i predsjednik Tuđman, a Republika Hrvatska usvojila je zakon koji je dao pravo glasa na hrvatskim izborima i onim Hrvatima koji su živjeli izvan Hrvatske. Dvojno državljanstvo trebalo je ojačati vjernost Hrvata izvan Hrvatske prema Republici Hrvatskoj, a smatralo se da će ti glasači na izborima u Hrvatskoj dati svoj glas uglavnom HDZ-u.

Druga odluka odnosila se na predložene promjene pitanja o kojem se trebalo odlučiti na referendumu o nezavisnosti BiH, koji je trebao biti održan samo tri tjedna kasnije. Predloženo je da se u referendumskom pitanju spomenu nacionalni kantoni Srba, Hrvata i Muslimana. Nakon četiri sata rasprave ova odluka je prihvaćena s tri glasa protiv. Budući da je referendum trebao biti održan na traženje Europske zajednice, kao preduvjet za priznavanje samostalnosti bosanske države, poziv za promjenu referendumskog pitanja izgledao je kao pokušaj da se omete ostvarenje bosanske nezavisnosti i priznanja. Iako ova odluka nije imala utjecaja na referendum, pokušaj HDZ-a BiH da se u referendumskom pitanju spomenu i posebni nacionalni teritoriji bio je dokaz da se ta stranka iz predstavnika Hrvata u cijeloj BiH transformirala u predstavnike samo onih Hrvata koji žive na području HZ HB.

Ustavni sud Republike Bosne i Hercegovine je 14. rujna 1992. odlučio da je proglašenje HZ HB neustavan akt. Ustavni sud je također proglasio nevažećima nekoliko odluka Predsjedništva HZ HB koje su donesene u srpnju 1992. i kojima je to tijelo preuzelo različite vojne, upravne i državne ovlasti, koje po Ustavu BiH može imati samo Vlada Republike BiH. U svojoj odluci, Ustavni sud je obrazložio svoju odluku činjenicom da je već od srpnja 1992. odlučio početi razmatrati odluke Predsjedništva HZ HB, nakon čega je donesena spomenuta odluka.

Iako su vođe HDZ-a BiH i HZ HB izjavljivali da su lojalni Bosni i Hercegovini, oni se nisu osvrtni na odluku Ustavog suda BiH da su njihove odluke protuustavne. Samo mjesec dana nakon odluka Ustavnog suda, proglasili su odluke kojim je trebalo učvrstiti državnu, vojnu i političku vlast Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.

Na drugom općem saboru HDZ-a BiH, održanom 14. studenog 1992., donesena je odluka da se sve stranačke (HDZ BiH), upravne (HZ HB) i vojne (Hrvatsko vijeće obrane, HVO) djelatnosti ujedine pod vodstvom Mate Bobana. Nakon ove odluke, pojedina tijela HVO-a su u vojnim i političkim pitanjima počela zastupati bosanske Hrvate i Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu.

Učinak svih ovih čimbenika na događaje u srednjoj Bosni tijekom 1993. godine

U proljeće 1993. svi prethodni navedeni događaji stvorili su stanje u kojem je vodstvo HDZ-a BiH poduzelo drastične mjere kako bi preuzelo vlast u Hercegovini i središnjoj Bosni, prijeteci svima onima koji bi mu se pri tome pokušali suprotstaviti.

Cijelo to područje bilo je izrazito pogođeno osvajanjima velikosrpske koalicije. Do studenog 1991. pobjede JNA u Hrvatskoj pokazale su da hrvatskim vlastima trebaju saveznici i da je potrebno prozračiti rješenje koje bi Hrvatskoj dalo predah. Opasnost daljnjih srpskih osvajanja u Hrvatskoj se smanjila nakon što je u siječnju 1992. dogovoreno primirje. No, nakon samo nekoliko mjeseci, Srbi su započeli rat u BiH. Snage JNA u Bosni su ubrzo preustrojene u Vojsku Republike Srpske, koja je ubrzo osvojila znatan dio bosanskog teritorija. Do proljeća 1993. bosanska vlada i njezina Armija BiH bili su pod velikim pritiskom, budući da su brojni važniji gradovi pod njihovom kontrolom bili izloženi srpskoj opsadi. Opsadom Srebrenice Vojska Republike Srpske je privukla pažnju svijeta, dokazujući neodlučnost i nesposobnost međunarodne zajednice da riješi problem sukoba u Bosni.

U istom razdoblju trajali su pokušaji da se prekinu sukobi, pa je prvo razvijen Vance-Owenov, a kasnije i Vance-Stoltenbergov plan. Kao što je prethodno spomenuto, Vance-Owenov plan je nakon prvog javnog predstavljanja žurno prihvatio HDZ BiH i u njegovo ime spremno ga je potpisao Mate Bobana već početkom siječnja 1993. Po ovom planu Hrvatima bi pripala većina područja koja su od 1939. do 1941. bili dio Banovine Hrvatske. Nakon toga, međunarodni posrednici su Hrvatima, u svojim mirovnim planovima, davali sve manje i manje područja. Iako su Srbi tijekom prvih mjeseci 1993. zauzeli relativno mala područja, ona su ipak umanjila mogućnost da će bosanski Hrvati dobiti sva ona područja koja su trebali dobiti prema planu iznesenom u siječnju 1993. U proljeće 1993. mogućnosti ostvarenja teritorijalno prostrane Herceg-Bosne bili su sve manji.

Nakon velikog pritiska međunarodne zajednice, Alija Izetbegović je konačno popustio i u ožujku 1993. u New Yorku potpisao Vance-Owenov

plan. No, ubrzo je pokušao poništiti svoj pristanak, slično kao što je učinio i 1992. nakon konferencije u Lisabonu. Na konferenciji za tisak, koja je održana u Zagrebu 28. ožujka 1993., Izetbegović je izjavio da će povući svoj potpis na Vance-Owenovom planu ako međunarodna zajednica ne zaustavi srpske napade u istočnoj Bosni. Također je izjavio da se dan prije sastao s predsjednikom Tuđmanom kako bi razgovarali o rastućoj napetosti između HVO-a i Armije BiH u središnjoj Bosni. Izjavio je da bi se trebalo osnovati zajedničko zapovjedništvo ovih vojska kako bi se prekinuli međusobni sukobi.

Skupština Republike Srpske je na svojoj sjednici, održanoj 2. travnja 1993. u Bileći, odbacila Vance-Owenov plan, pokazujući da će plan trebati mijenjati kako bi se za njega dobila srpska potpora. Sljedećeg dana, 3. travnja 1993., u Mostaru je održan sastanak HVO-a, sličan prethodnim sastancima vođa bosanskih Hrvata koji su bili vjerni politici predsjednika Tuđmana. O ovom sastanku izvijestili su hrvatski dnevnik 4. travnja 1993., kako zagrebački *Vjesnik*, tako i *Slobodna Dalmacija*. Oba članka mogu se smatrati vjerodostojnim, budući da je *Vjesnik* poluslužbeno glasilo koje uglavnom iznosi stajalište Tuđmanove vlade. Pisac članka objavljenog u *Slobodnoj Dalmaciji* bio je istovremeno i glasnogovornik HVO-a, pa se može reći da je njegov članak istovremeno predstavljao izjavu za tisak HVO-a.

Na prvi pogled ova dva članka izgledaju kao izjave za tisak s dodatkom teksta "izjave o suradnji". Ako se članci pobliže analiziraju, vidljivo je da se radi o zlosutnoj prijetnji objavljenj pod krinkom predloženog Vance-Owenova plana. U tekstovima je objavljen i rok do kojeg se bosanska vlada mora pokoriti zahtjevima HVO-a. To je u zapravo značilo istjerivanje državnih dužnosnika, policije i vojnih snaga međunarodno priznate bosanske vlade iz provincija 3, 8 i 10, kako su predviđene po Vance-Owenovu planu.

"Izjava o suradnji" bila je središnji dio ultimatum HVO-a. U njegovom članku 1. navodi se: "Izbjegnute su svi nesporazumi između hrvatskog i muslimanskog naroda oko granica provincija (...)". Članak 2. navodi: "Sve oružane snage HVO i policije Hrvatske zajednice Herceg Bosna te Armije BiH i MUP-a BiH, koje su porijeklom izvan granica provincija moraju se identificirati i napustiti te provincije u roku od tri dana". U skladu s ovom odredbom, sve vojne i policijske snage bosanske vlade, koje su na području provincija 3, 8 i 10 imale znatan broj postrojbi, trebale su napustiti ta područja.

Članak 3. dokumenta bavio se pitanjem razdvajanja vojnih snaga.

"Do potpune demilitarizacije BiH predviđene mirovnim planom i radi djelotvornije obrane od agresije, domicilne oružane snage HVO i Armije BiH u provincijama 1, 5 i 9 stavljaju se pod zapovjedništvo Glavnog štaba Armije BiH, a u provincijama 3, 8 i 10 pod zapovjedništvo Glavnog stožera HVO".

Treba znati da su se brojni Hrvati, kao i neke hrvatske postrojbe, dulje vrijeme prije toga već borile pod zapovjedništvom Armije BiH. No, naznaka da bi postrojbe Armije BiH trebale služiti pod zapovjedništvom HVO-a, značio je odmak od dotadašnje prakse.

U članku 4. navodi se da će zajedničko zapovjedništvo, čije je osnivanje dogovoreno u Zagrebu nekoliko dana prije toga, početi djelovati “najkasnije do 15. travnja 1993”. Novinski članak, uz koji je objavljena spomenuta “izjava o suradnji”, naveo je i koje će biti posljedice ako bosanske vlasti odbiju potpisati ovaj dokument.

“HVO HZ HB je odlučilo da će se, ako tu izjavu ne potpišu predvoditelji muslimanskog izaslanstva u provincijama 3, 8, i 10, primijeniti odrednice Mirovnoga plana po kojima se svaka nacionalna oružana snaga ima povući u svoje domicilne provincije (...). Ne provede li se Zajednička izjava, nadležna vojna i druga tijela HVO HZ HB provest će taj stavak Temelnog dokumenta mirovnog plana na području provincija 3, 8 i 10”.

Drugim riječima, HVO će jednostrano primijeniti Vance-Owenov plan tako što će istjerati Armiju BiH s područja tih pokrajina. Prijetnja da će biti preuzeta vlast popraćena je eksplicitnim upozorenjem da dužnosnici bosanske vlade neće biti priznati: “HVO HZ HB spriječit će sve pokušaje uspostavljanja raznoraznih organa imenovanih od strane sadašnjeg jednostranog Predsjedništva i Vlade BiH (...)”.

Druga novinska izvješća koja su se pojavila sljedećih dana smatrala su da ova, u određenoj mjeri komplicirana izjava, zapravo predstavlja prijetnju koja će ubrzo biti i ostvarena. Mark Heinrich, dopisnik *Reutersa*, poslao je 4. travnja 1993. izvješće iz Zagreba u kojem naglašava da je riječ o ultimatumu.

“Hrvatsko vijeće obrane je dodatno zakompliciralo pregovore, kada je u izjavi, sročenoj u obliku ultimatumu, koju su prenijeli hrvatski državni mediji, zatražilo od muslimanske vojske i policije da napuste područja koja su određena da dođu pod hrvatsku upravu (...). Stožer HVO u hrvatskom uporištu u Mostaru je upozorio da “ako Izetbegović ne potpiše sporazum do 15. travnja, HVO će jednostrano osigurati svoju vlast u kantonima 3, 8 i 10” (...) U pokrajinama 8 i 10 muslimansko stanovništvo je prisutno u znatnom broju, a na nekim područjima je i većinsko”.

Novinska agencija *France Press* opisala je ove događaje na sljedeći način: “Vođa bosanskih Hrvata Mate Boban zatražio je od muslimanske Armije BiH da se povuče iz tri pokrajine za koje se smatra da su hrvatske. Jučer je u Zagrebu objavljen Bobanov poziv Izetbegoviću, u kojem je zatražena žurna provedba Vance-Owenovog plana. U slučaju odbijanja, Boban je zaprijetio da će primijeniti silu”. Srbijanska novinska agencija *Tanjug* u svojoj vijesti na engleskom jeziku također je označila poziv HDZ-a BiH kao ultimatum.

Sastanak HVO-a održan 3. travnja 1993. povisio je muslimansko-hrvatske napetosti u središnjoj Bosni i Hercegovini. Nakon njega, mjesni sukobi oko vlasti nad nekim područjem su prerasli u jedinstvenu i trajnu politiku, odnosno želju HVO-a i združenog vodstva HDZ-a BiH i Hrvatske zajednice Herceg Bosna da nakon 15. travnja 1993. preuzmu punu vojnu i upravnu vlast u pokrajinama 3, 8 i 10.

Preveo s engleskog jezika: Nikica Barić